

RIG

TIDSKRIFT UTGIVEN AV FÖRENINGEN FÖR SVENSK KULTURHISTORIA
I SAMARBETE MED NORDISKA MUSEET OCH FOLKLIVSARKIVET I LUND

INNEHÅLL

UPPSATSER:

Landsantikvariern, fil. dr <i>Bertil Waldén</i> , Örebro: Att "bada turk"	45
Résumé	58
Amanuensen, fil. lic. <i>Nils-Arvid Bringéus</i> , Lund: Benhus i Lunds stift	59
Summary	69

STRÖDDA MEDDELANDE OCH AKTSTYCKEN:

Kammarrådet, jur. dr <i>Erik Schalling</i> , Stockholm: Sockenbildningens strategi under äldre medeltid	70
Summary	74
Fil. mag. <i>Lizzie Carlsson</i> , Lund: Handsken som rättslig symbol än en gång	75
Zusammenfassung	81

ÖVERSIKTER OCH GRANSKNINGAR:

Anders Hagen: Studier i jernalderens gårdsamfunn. Anmäld av <i>Gösta Berg</i>	82
Johan Pettersson: Den svenska skagerackustens fiskebebyggelse. Anmäld av <i>Olof Hasslöf</i>	83
Gunnar Carlquist: Lunds stifts herdaminne. Anmäld av <i>N.-A. Bringéus</i>	88
Eduard Strübin: Baselbieter Volksleben. Sitte und Brauche im Kulturwandel der Gegenwart. Anmäld av <i>Sigfrid Svensson</i>	90

KORTA BOKNOTISER:

P. V. Glob: Ard og plov i Nordens oldtid ...	91
George A. Megas: The Greek house	92
Sörmländska häradsböcker från 1500-talet ...	92

RIG · ÅRGÅNG 36 · HÄFTE 3-4

1953

Föreningen för svensk kulturbistoria

Ordförande: statsrådet *Herman Zetterberg*, sekreterare: museilektorn, fil. lic.
Mats Rehnberg, skattmästare: direktören *Sten Westerberg*.

REDAKTION:

Redaktör och ansvarig utgivare: förste intendenten, fil. dr *Gösta Berg*,
redaktionssekreterare: landsantikvarien, fil. lic. *Gösta von Schoultz*,
Värmlands museum, Karlstad, tel. 114 69.

EXPEDITION:

Föreningens och tidskriftens expedition: Nordiska museet, Stockholm,
tel. 67 00 80 (fru M. Ardell). Års- och prenumerationsavgift i
Sverige 10 kr, utanför Sverige 20 kr. Postgiro 19 39 58.

Tidskriften utkommer med 4 häften årligen.

DISTRIBUTION UTANFÖR SVERIGE:

Ejnar Munksgaards forlag, Nørregade 6, København.

RIG är ett annat namn på guden Heimdall, som enligt den fornisländska "Sången om Rig" gav upphov till de olika samhällsklasserna. Denna dikt innehåller den äldsta kulturhistoriska skildring vi äga från Norden. Föreningen för svensk kulturbistoria valde detta namn som symbol för sin verksamhet, när den stiftades år 1918.

Att "bada turk"

Av Bertil Waldén

I sina "Hågkomster" berättar Samuel Ödmann, hur han i sin barndom — han var född 1750 — tillsammans med sin morfader, prosten Samuel Wiesel i Vislanda, och dennes adjunkt på julafton begick "ett äkta finskt bad", som han kommenterar med orden: "Här var således icke ett österländskt bad, hvars lenhet och behag så mycket upphöjas, utan ett bad à la Tartare i bokstaflig mening."¹

Upplevelsen i den värendska prästgårdens badstuga är ett av de många vittnesbörden om de nordiska folkens rustika badseder, som till den grad förfärade och chockerade resenärer från välska landmären. Här är icke avsikten att lämna ytterligare något bidrag till *detta* mångomskrivna bastubadandes kulturhistoria. Det är icke detta "bad à la Tartare", som här skall uppmärksammas, utan det "österländska" badet, enkannerligen dess relationer till vårt land.

Vad menas då med ett österländskt bad?²

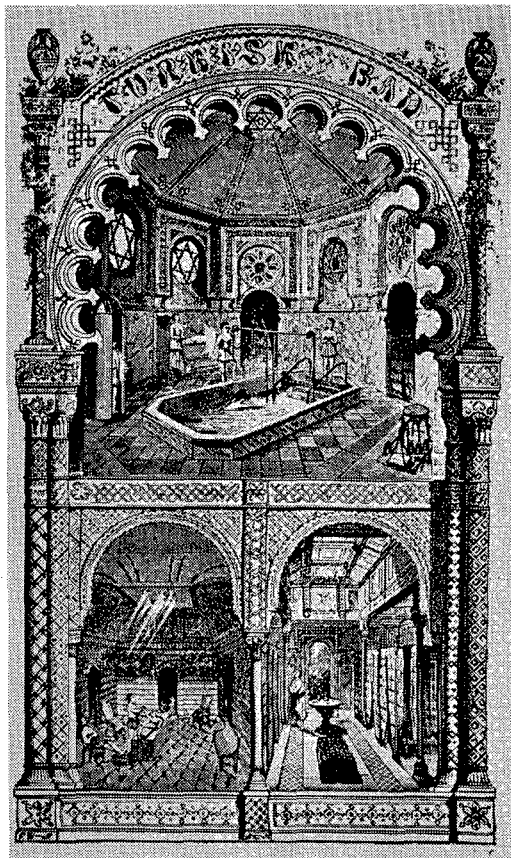
¹ Citatet efter Sam. Ödmann, Hågkomster från hembygden och skolan, fjärde uppl., Örebro 1861, s. 19.

² Prof. Carl Curman efterlämnade en anseelig samling manuskript, excerpter, anteckningar, ritningar m. m. av balneologisk art, vilket material f. d. riksantikvarie Sigurd Curman välvilligt ställt

Vi kan i detta sammanhang begränsa vår utblick att omfatta den muselmanska kulturkretsen och bortse från de syd- och östasiatiska folkens badseder. Spanienresenären erinrar sig då ruiner av moriska badpalats i Alhambra och Córdoba; andra dylika, om än mindre berömda turistattraktioner kan beskådas vid Cefalù på Sicilien och lite varstans i Nordafrika. Men detta är ruiner av byggnadsverk, inemot tusen år gamla. Det land, där det "österländska" badet i traditionella former fortlevt in i vår egen tid, är Turkiet.

"Ingen nation i världen är större fiende till osnygghet än turkarna", ansåg en i Konstantinopel verksam fransk läkare vid namn Timonz, som 1752 utgav en skrift om *Les bains des Orientaux*. "Det finnes ej en by, som har en moské, där icke ock-

till mitt förfogande. Det balneologiska vetande, som redovisas på dessa sidor, bygger till övervägande del på dessa arkivalier ävensom på prof. Curmans tryckta skrift "Om romerska bad och finska badstugor", Sthlm 1871 (norsk uppl. Kristiania 1905). Givetvis har jag även rådfrågat modernare litteratur, men veterligen har inte gjorts några nya rön eller framförts några hypoteser, ägnade att i nämnvärd grad revidera Curmans framställning rörande *här ifrågavarande* badformers kulturhistoria. Jag begagnar tillfället att varmt och vördsamt tacka riksantikvarie Curman för hans visade välvilja.

1. Från Malmtorgsbadet i Stockholm 1868. Efter Curman.

1. L'établissement de bains "Malmtorgsbadet" à Stockholm en 1868.

så ett publikt bad finnes.”³ Och författaren till *Ægyptiaca servitus*, Michael Heberer, som på 1580-talet besökte Konstantinopel, skriver: ”De bada dag och natt hela veckan igenom, undantagandes fredagen, som de hålla helig som söndag.”⁴

³ Citatet efter Curmans excerpter. Det i dessa med blyerts skrivna namnet har av mig tolkats som Timonz, vilket möjligen är fel. Någon läkare T. har ej kunnat återfinnas i franska uppslagsverk, och boken har förgäves efterfrågats i våra större bibliotek.

⁴ Heberer, anf. arb. (Heidelberg 1610), s. 364.

Ja, turkiskt bad, turkisk bastu eller endast ”turken” är ju något för oss nutidssvenskar mera välbekant än det blott genom hörsägner kända ”österländska” badet var för den vid sin säng bundne Samuel Ödmann. Denna bekantskap kan föras tillbaka till året 1868, då Malmtorgsbadet i Stockholm öppnades med dels en ”finsk bastu” av mera folklig karaktär, dels ett ”turkiskt bad” med påkostad, tidstypiskt ”stiltrogen” inredning (bild 1). Anläggningens initiativtagare och primus motor var professor Carl Curman, tvevelsutan den lärdeste balneolog och den mest oförtrutne badpropagandist, som verkat i vårt land. Ej minst hans ”turkiska” bad vann snabbt en popularitet, som visat sig bestående.

Ett ”österländskt” badhus, som vad luxuös miljö beträffar nästan förefaller ha överträffat Malmtorgsbadets ”turk”, har emellertid redan tvåhundra år tidigare funnits i vårt land. Det låg i trädgården till Lindholmens sätesgård vid Väneren. Dess byggherre var konseljpresidenten greve Bengt Gabrielsson Oxenstierna (1623—1702), en brorson och namne till den frejdade ”Resare-Bengt”. Även om den sistnämnde gått ur tiden, innan den åsyftade badinrättningen kom till, frestas man onekligen att supponera något slags samband mellan den äldre frändens reseminnen och den yngres originella byggnadsföretag. Ty av beskrivningen att döma förefaller Lindholmens makalösa badstuga ha varit ett *hammam*,⁵

⁵ I denna uppsats förekommer tre turkiska ord, beträffande vilka prof. H. S. Nyberg varit nog vänlig att på min förfrågan lämna följande tolkningar:

”1) *hammam* betyder helt enkelt ’bad’ och är det vanliga ordet för badhus, badinrättning i hela Främre Orienten, både bland araber och icke araber;

2) *maslak* betyder enligt mitt turkiska lexikon

ett turkiskt badhus av en typ, som väl knappast någon dåtida svensk torde ha känt bättre till än just "Resare-Bengt".

Det är Linné vi har att tacka för vår kännedom om den unika anläggningen. När denne på sin västgötaresa 1746 kom till Lindholmen, blev han storligen imponerad och intresserad.⁶

"BADSTUGAN som war anlagd i Lindholms trädgård, war et mästerstycke, och det präktigaste jag sedt i hela Westergötland, ja, hwars like till Badstuga man fåfängt läser söka i Sverige. Denna war gjord ad imitationem Balneorum veterum Romanorum, och fördelt i trenne rum; nämligen i *Frigidarium*, *Caldarium* och *Tepidarium*. *Frigidarium* war en sal med ljusa fönster och lateral pelare, hvilka pelare, tillika med sjelfwa väggarne, woro incrusterade med grus och skimrande Mica, af åtskillige couleurer, til anseende af målningar, som förestälte Palatser och Prospecter; taket war innantill gjordt, som et hwalff, och äfwen incrusterat lika som väggarne. Gålfwet war lagdt med hwit och swart Marmorsten. Detta rummet war det kallaste. *Caldarium* eller sjelfwa badet och hetaste rummet, war en kammare innanför *Frigidarium*, mycket hög, och inuti åttkantig. Fönstren lyste endast fram öfwerst på sidorna under sjelfwa hwalffwet. De 8 sidorna af rummet bestodo hwardera liksom af en garderobe, af hwilken hwardera war med dubbla säten, det ena öfwer det andra. Wid dessa säten woro små luckor på sidorna, som kunde öppnas, at släppa fram wärman. Men hwarannor af desse 8 sidor woro incrusterade af glänsande stenar: glans, kjes, quartz, musslor, snäckor liksom gråttor, i hvilka nederst aflånga kopparkärl sattes, at emottaga warmare och kallare watten. Taket war bygd som et hwalff, öfweralt täckt med Crystaller, samt långa och genomskinande stenar, som liknade istappar, och Stalactiter. Gålfwet, som war lagdt med swart och hwit Marmor, hade midt uti sig en åttkantig afsättning, som gick neder, denna war omgifwen med 8 pelare och et lågt *Espaille*, inom hwilket de nakna begutes och afsköldges med watten, som på detta låga Marmor-gålf sam-

lades til centrum, och förswan under fötterna; men de låge pelarne, som instängde detta skölgerum, slutades med runda hufwuden eller knappar, hvilka aftagne, inbläste den wärman i rummet, af hwilken det upwärmde. *Tepidarium* war en Kammare inom *Frigidarium*, och jemte *Caldarium*, som emottog de warme gäster utur *Caldario*, at här bättre tärkas, och at kläda på sig kläderne. Denna Kammare, som war klädd med Turkiska gyldene skogs-tapeter, hade allenast et enda åttkantigt fönster på ena sidan, hwilket insläppte dagen; på den midt emot stående sidan war en åttkantig spegel af lika skapnad och storlek, som representerade i detta skumma rum alt, hwad som skedde utan före. I nedra wåningen war et hwalff med en reverbere ugn, som utan för huset eldades, men sedermera tilsluten, insläppte all sin wärma i rummet, hwarifrån wärmen genom rör insläpptes efter behag til det öfwan uppå bygde *Caldarium*, och genom detta undra rummet nedlöpo canaler, som afförde det watnet, som uti *Caldario* war utgutit."

Linnés åsikt, att anläggningen "imiterade de gamla romarnas bad", motsäger icke antagandet, att det varit ett österländskt, troligen turkiskt bad som tjänat som mönster för Lindholmens badstuga. Det turkiska badet är nämligen en direkt arvtagare till det bysantinska, alltså östromerska, och detta senare går liksom de västromerska termerna m. fl. publika och enskilda badinrättningar tillbaka på en gemensam förebild, grekernas *gymnasion*. Om man vill öka sitt vetande exempelvis genom studium av *La Grande Encyclopédie*, finner man mycket riktigt den adekvata rubriken *Bains turco-romains*.

Om arkitektur och dekoration skall klassificeras som grekisk, romersk, "morsisk" eller persisk-sassanidisk är härvidlag ovidkommande. Det väsentliga, det gemensamma är det funktionella, själva badproceduren, som består av svettning, tvagning, frottering och avkylning. Svettningen försiggår i het (55—80°), torr luft, i fuktighetsmättad (upp till 60 %) varmluft eller vattenånga, avkylningen medelst kallt vatten och svalare luft. Tvagningen kombineras i regel med

(Diran-Kélékion) a) robinet d'une fontaine qui coule toujours, b) petit bassin, c) grande cuve de pierre pour abreuver les animaux; i modernt språkbruk även 'vattentorn';

3) *harāra* är det vanliga arabiska ordet för 'värme, hetta'. Turkarna bruka den från persiskan lånade formen *hararet*."

⁶ Citatet efter faksimileditionen, Malmö 1940, s. 50 ff.

intvålning, inoljning etc., och frotteringen övergår ofta i nog så handgriplig och påfrestande massage. Den rejäla vilostund, som avslutar det halvannan till två timmar långa badet, är välbehövlig.

Sådant är mönstret, som i sin grundtyp möter oss exempelvis i den romerska antikens enklaste små folkbad: *prima*, uppvärmningsrummet, där även massage o. dyl. försiggick, *media*, den heta bastun med riklig tillgång på varmt och kallt vatten för tvagningen, samt *tertia*, avkylningsrummet med kallt vatten i kar eller bassänger. Termerna är överdimensionerade grekiska gymnasier — exempelvis Diocletiani termer med sina tre stora simbassänger och 3 000 badkar rymde 6 000 besökande, som ofta fördrev hela dagen med den angenämaste samvaro, ägnad förutom bad allsköns såväl fysiska och andliga idrotter som andra, mera suspekta förlustelser.

Det skulle föra för långt att närmare ingå på varmluftsbadandets rika variationsschema genom tiderna, i de respektive kulturmiljöerna och inom olika samhällsskikt. Vare nog sagt att man hos romare och turkar finner en särskild förkärlek för hetluftsbad, under det att de moriska baden närmast är att beteckna som tempererade ångbad. Likaså må här helt lämnas åsido den vidlyftiga, etnologiskt synnerligen intressanta frågan om de här berörda badens relationer till de primitivare former av varmluftsbad, om vilka vi äger kännedom genom litterära källor: Talmud för judarnas vidkommande, Tacitus för germanernas, Nestorskrönikan för ryssarnas m. fl. (Vad däremot araberna beträffar, så förefaller de inte ha nyttjat varmluftsbad förrän under Muhammeds tid, då deras erövringståg ledde till kontakt med hellenistiska kultur-

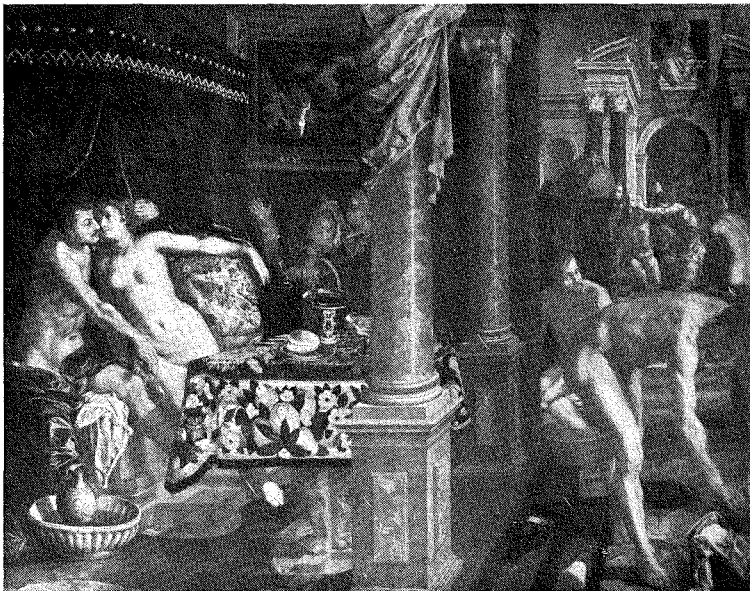
miljöer. Profeten fann dylika bad förvekligande och förbjöd dem såsom orena. Anledningen till att han senare upphävde detta förbud uppges vara, att han låtit sig övertygas om svettbadens nativitetsbefrämjande egenskaper.)

Efter denna lilla balneologiska exkurs återknyter vi till objektet för vårt intresse och konstaterar, att vid Lindholmen fanns ett badhus, som efter behag kan kallas romerskt eller turkiskt. "Man lärer fåfängt söka dess like i Sverige", ansåg Linné, och det var nog ingen överdrift. Från 1600-talets Sverige är dock kända ytterligare ett par badinrättningar av annan art än de gängse badstugorna. Som Erik Andrén⁷ påvisat, var den planerade men aldrig uppförda "sjögården" vid Skokloster avsedd att inrymma bl. a. en badstuga med två lavar och ugn, två "badstuve kamrar" och ett "förmak, utur vilket man i badstuvan och båda badstuvkamrarna gå kan", alltså en inrättning som i fråga om utrymmen och rumsdisposition i mångt och mycket erinrar om den vid Lindholmen. Av de av Jean De la Vallée 1669 upprättade ritningarna framgår, att den ena av de två bastukamrarna (ett *caldarium*?) skulle ha inrymts i det ena av "sjögårdens" båda åttkantiga hörntorn. Åttkantigt är också det lilla eleganta badrummet på det sörmländska Ericssberg med dess stuckaturer av Carove. Åtminstone i ett par av dess nischer har stått alltjämt bevarade badkar, men troligen har rummet också nyttjats för svettbad. Otvivelaktigt är det varianter av *bains turco-romains*, som vi mött vid Lindholmen, Skokloster och Ericssberg, under det att den magnifika badstugan på det delagardieska Karlberg av beskrivningen att döma förefaller ha varit en bastu av

⁷ Skokloster, Sthlm 1948, s. 170 ff.

2. Den svenska barocktidens fåtaliga praktbad, som vi — om man undantar det alltså jämt bevarade badrummet på Ericsberg — känner till endast tack vare litterära källor, efterapade den badlyx, som under renässansen utvecklades på kontinental botten och varom denna bild ger en nog så pikant föreställning. Målningen "Badstuguinteriör" av Pieter Isaacsz (1569—1625), tillhör Statens Museum for Kunst i Köpenhamn och hänger f. n. såsom deposition i Riddarsalen på Kronborgs slott.

2. "Interieur d'un bain", peinture par Pieter Isaacsz (1569—1625). Chateau de Kronborg, Helsingör.

"finsk" typ, dvs. med fuktighetsmättad ånga. I rummet, som hade påkostad inredning, fanns — enligt Tord O:son Nordberg⁸ — "två lavar med trappor, en för rikskanslern och en för furstinnan, och mellan dessa en vattenkonst med en skulpterad skål uppbyren av en putto, badstugugn och två 'koppurvattppannor' samt två skänkar med ett omfattande innehåll. Över lavarna voro 'himlar' uppspända, och gardiner, som hängde ned från dessa, kunde dragas för".

Vad Linné såg vid Lindholmen var av allt att döma en övergiven badstuga, berövad det mesta av sina lösa inventarier. Notisen från Karlberg ger en föreställning om en dylik inrättnings mobilier, och än fylligare uppgifter står att hämta från ett annat delagardieslott, nämligen Käggleholm i Närke.⁹ "Badstugu Byggningen" därstädes inrymde förutom själva bad-

stugan och två badstugukamrar ytterligare en kammare samt en matsal och ett "Förmack näst Saalen". Badstugan var "medh lereft beklädd så til väggar som tak", den ena kammaren var klädd med "Wästgiöte Tygh", den andra med "frantske Tapeter". I den ena av badstugukamrarna fanns "1 Sparlakan af Glitter tygh, täcke och Himmel samma slagh så och Cappan medh små frantz och een lijten Sängh". Möbleringen i övrigt utgjordes av två länstolar, klädda med gyllenläder, och ett halvt dussin andra stolar "medh Tripp". Över spisen i badstugan hängde "1 st. Historia" och på väggarna "4 Landskapz Tafler", två ljusplåtar av mässing och två av bleck.

Den här (bild 2) reproducerade målningen¹⁰ av Pieter Isaacsz, som visar en överdådigt inredd renässansbadstuga, utgör — bortsett från det något frivola

⁸ Karlbergs slott, Sthlm 1945, s. 81.

⁹ Efter Magnus Roth, Käggleholm och Magnus Gabriel De la Gardie, Örebro 1867, s. 30 o. 36.

¹⁰ För upplysningar och hjälp med anskaffande av fotografi av målningen tackar jag min vän, museumsdirektör Knud Klem, Helsingör.

motivet — en god illustration till dessa arkivaliska notiser.

På fem svenska slott, till vilka är knutna namn som Oxenstierna, Wrangel, Gyllenstierna och De la Gardie, har vi alltså kunnat konstatera förekomsten av lyx-ösa badinrättningar, och i jämförliga högaristokratiska hemvist skulle kanske på arkivalisk väg kunna framletas ytterligare en eller annan. Men majoriteten av stormaktstidevarvets sociala överskikt torde ha haft föga sinne för badlyx. Under loppet av 1700- och 1800-talen blev det som bekant allt sämre beställt med renligheten hos hög som låg, och den curmanska badpropagandan var onekligen av behovet påkallad.

Från de tvåhundra åren mellan barockens lyxbad och Malmtorgsbadet kan emellertid noteras ett gustavianskt badprojekt — må vara med ett stort frågetecken inom parentes. Bland Carl Curmans arkivaliska kvarlåtenskap befinner sig en svit akvarellerade uppmättningsritningar av "*Salon de bain de Sa Majesté au Palais d'Hivers*", alltså det kejserliga badet i Vinterpalatset i S:t Petersburg. Den gentila inredningen i rokoko och Louis XVI hänför detta lyxbad till Katarina II:s tid. Ritningarna, signerade J. Veltin, är inramade med en 4 cm bred bård i blått och gult.

Är den blågula bården en ren tillfällighet eller kan den ha varit avsedd som en uppmärksamhet mot ritningarnas förste svenske ägare? Det är faktiskt frestande att gissa, att det här rör sig om en present från den stora Katarina, till Gustav III eller kanske till Gustav IV Adolf, som ju en gång for på friarfärd till Vinterpalatset. Om så verkligen varit fallet, vore vårt propos om ett gustavianskt badprojekt inte alldeles gripet ur luften. Säkert

är emellertid, att något dylikt projekt inte förverkligades på Stockholms slott, vars veterligen första, skäligen modesta "lyxbad" sent omsider inreddes i Oskar I:s "götiska" rum.

Nej, varken Gustav III eller hans son lanserade den variant — av allt att döma det vanliga ryska (= "finska") ångbadet i lyxupplaga — av "österländska" bad, som det kejserliga ryska badet av ritningarna att döma utgjorde.

Och nu är frågan, om inte jämte dessa kunganamn bör nämnas ännu ett: Karl XII.

Möjligen samma år som Linné, troligen dock ett eller annat år senare, företog en annan vetgirig herre, vars identitet det hittills icke visat sig möjligt att fastställa, en resa genom Bergslagen och Närke; därav blev också en reseberättelse.¹¹ När vår anonyme resenär kom till Käggleholm — dvs. herrgården med detta namn, belägen några hundra meter norr om ruinen av Magnus Gabriel De la Gardies slott

¹¹ Manuskriptet utgöres av ett häfte, som ursprungligen omfattat 68 kvartosidor. Första bladet är emellertid bortrivet så när som på ett hörn. Möjligen kan den förkomna inledningen ha innehållit upplysningar, ägnade att underlätta identifieringen av författaren. Denne har varit ute på en studieresa, företrädesvis ägnad brukshandtering; något nämnvärt intresse för agrikultur och naturvetenskap röjer han icke. Han har tydligen åtnjutit en viss reputation, eftersom han enligt egen utsago välvilligt emottages av landshövdingar och högvälborna herrskap. Tidpunkten för resan kan med ledning av vissa personuppgifter fastställas till 1740-talets senare hälft. Från Västerås noterar resenären, att "En ähreport var i staden upprättad vid deras Kongl. Högheters [Adolf Fredrik och Lovisa Ulrika] höga inträde [1746]".

Huruvida handskriften i Dylta bruksarkiv är original eller en avskrift, må lämnas därhän. Jag har ej kunnat finna, att den innehållsrika reseberättelsen tidigare utnyttjats av den topografiska forskningen.

— fann han det "widlyftigt att beskriwa alla merkwerdiga anläggningar som här woro, så wäl tienande till en blot curiositet som nytta". Han gjorde dock sitt bästa och ägnade ett påtagligt stort intresse åt en nere vid sjön Väringen uppförd byggnad. Dess bottenvåning inrymde brygghus och bränneri i en större sal samt badstuga och bagarstuga i var sin kammare; på övre botten fanns "en skön kiölna öfwer Bagarstugan, och ett litet rökhüs emellan kiölnemuhren och skorstenen".

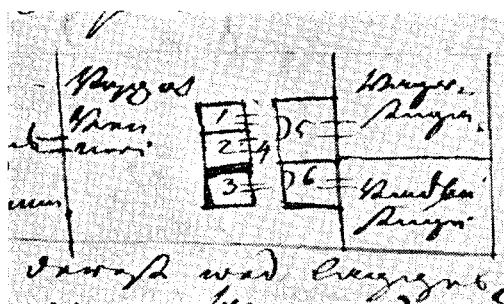
"Spisarna woro på Turkiskt sätt inrettade, så att man kunde gå mitt igenom muhren och hafwa spisar eller eldstäder på begge sidor ungefär som ritningen [bild 3] wisar."

Kan manne denna inventiösa inrättning tänkas vara uppförd redan av De la Gardie? Säkerligen icke. Byggnaden var belägen långt från det 1712 brunna slottet, och på detta fanns den ovan omtalade badstugubyggnaden. Vidare inrymde en av slottskomplexets längor bl. a. "Bagerij", "Stort Kiök och BryggHuus" samt "Twätterij" med anslutande "Mangelrum".¹²

Det måste därför anses ställt utom varje tvivel, att byggherren varit presidenten frih. Casten Feif, Käggleholms ägare från 1713 till sin död 1739.

Vad var det då egentligen för märkvärdigt med denna byggnad, som vi i fortsättningen för enkelhetens skull kallar brygghuset? Och vem upplyste vår resenär om, att den uppvärmes "på turkiskt sätt"?

Antagligen har sagesmannen varit Feifs dotter Brita Maria eller hennes make,

3. Planskiss av brygghus m. m. vid Käggleholm. T. v. "Bryg och Brenneri", t. h. överst "Bagarstuga", därunder "Badstuga". "N:o 1. är brygkiettell. N. 2. Brenwinstanna och N:o 3. Brygpanna. N:o 4. gången derest wed lägges under pannorna, som med (=) är betecknat N. 5. Bakugn som har des öpning i bagarstugan, med et hwalf under till gången (∩), derest wed lägges in at elda under ugn's erilen. N:o 6. Badstugu ugn som på lika sätt har sin öpning i bastugan, men eldas uti hwalfwet (∩)."

3. Dessein de la buanderie, l'étuve et cætera, à Käggleholm, Nericie.

landshövdingen Erik Odelström, som i varje fall tidvis bebodde Käggleholm.

Feifs karriär från hattmakarlärling till innehavare av höga ämbeten hör nu inte hit; vare nog sagt att han — tack vare "putslystiga upptåg, mod i faror och medgörliga tänkesätt"¹³ — stod högt i gunst hos Karl XII. Han vistades tillsammans med kungen i Bender, där han bl. a. deltog i kalabaliken.

Den förmögne Feif var ägare även till Dylta bruk, som ärvdes av en annan svärson, riksrådet friherre Samuel Åkerhielm. Av Feifs efterlämnade papper råkade en del hamna på Dylta, i vars arkiv fröken Anna Åkerhielm nyligen påträffade några handlingar, vilka hon var nog vänlig att låta mig ta del av och som närmast föranlett denna uppsats.¹⁴

¹³ Citatet jämte övriga uppgifter om Feif efter Elgenstiernas Ättartavlor.

¹⁴ Till fröken Anna, friherrinnan Lea och baron Gösta Åkerhielm riktar jag ett förbindligt tack för visat tillmötesgående.

¹² Enligt uppmättningsritningar i Dylta bruksarkiv.

Det ena aktstycket är den reseberättelse, vari brygghuset vid Käggleholm omtalas.

Det andra är en dossier ritningar, "Planer och Profiler på den nys uppbyggde Turske Badsstugan i Bender", jämte ett till densamma hörande löst blad med "påminnelser wed turska badstugan". Dessa "påminnelser" är nedskrivna med Feifs handstil.¹⁵

Det *kan* ju bero på en tillfällighet, att manuskriptet och ritningarna sammanförts i arkivet. Men det må vara tillåtet att betrakta dem som indicier och uttala en förmodan, att Feif hemfört ritningarna från Turkiet och att densamme senare låtit uppföra den "på turkiskt sätt" uppvärmda anläggningen vid Väringen. Denna är sedan länge raserad; troligen kan dess belägenhet spåras i form av några obetydliga murlämningar nere vid sjöstranden. Vad vi har att hålla oss till är planskissen och den knapphändiga beskrivningen, vilken sannerligen inte för tankarna till vare sig Lindholmens badstuga eller Malmtorgsbadet. Det är däremot fallet med "Turske Badsstugan i Bender".

I vilken utsträckning de karoliner, som ovanpå Poltava och andra vedervärdigheter slickade sina sår i Bender, frekventerade denna inrättning, må lämnas osagt. Men åtminstone *en* bland dem har synbarligen varit livligt intresserad av turkbadet — Casten Feif. Eller handlade denne på uppdrag från högre ort? Var det manne konungen själv som funnit badandet så agreabelt att han — liksom eventuellt senare Gustav III eller Gustav IV Adolf — välvde sådana planer, som i sinom tid skulle förverkligas av professor Curman?

¹⁵ Som jämförelsematerial har använts egenhändiga skrivelser från Feif; just från början av 1710-talet finns flera dylika i Riksarkivet.

Och berodde det på en ren tillfällighet, att badhuset var "nyss uppbyggt"? Eller kanske någon pascha eller vesir eller sultanen själv föranstaltat om ett skyndsamt iordningställande av ett gentilt *hammam*, värdigt att ta emot den främmande suveränen och hans generaler?

Vare härmed hur som helst: någon mycket skicklig ritare — en ingenjör- eller fortifikationsofficer eller möjligen Feif själv? — har verkställt en noggrann uppmätning och utarbetat en detaljerad beskrivning av badhuset i Bender. Resultatet föreligger i form av sex dubbelark i stor folio. Papperet är av ypperlig kvalitet, och en vattenstämpel, visande tre halvmånar, torde borga för att det är av turkisk tillverkning. De fem arken uppmättningsritningar (varav fyra reproducerade bild 4—7) är utförda i tusch samt laverade och färglagda i grått, skärt, ljusblått och gult. Det sjätte arket innehåller en prydligt textad "Explication på bockstäfwerne och numrorne".

Badhuset i Bender synes på intet sätt ha avvikit från den gängse typen för ett medelstort *hammam*, i den mån man nu kan bilda sig en uppfattning om denna typ enbart genom studium av tillgänglig litteratur. I likhet med antikens grekiska och romerska folkbad har inrättningen bestått av tre avdelningar med ett eller flera rum i vardera, vartill kommer "värmecentralen" med tillhörande varm- och kallvattenreservoarer. Vid nedanstående beskrivning av de tre avdelningarna citeras först "explicationen", varefter till jämförelse meddelas de turkiska, grekiska och latinska benämningarna på respektive lokaliteter.

1. "Förhuset . . . är en Sahl . . . 9 aln . . . bredh garnerat med Soffor, hwarest man kläder af sig, som intet i Ritningen uthsat

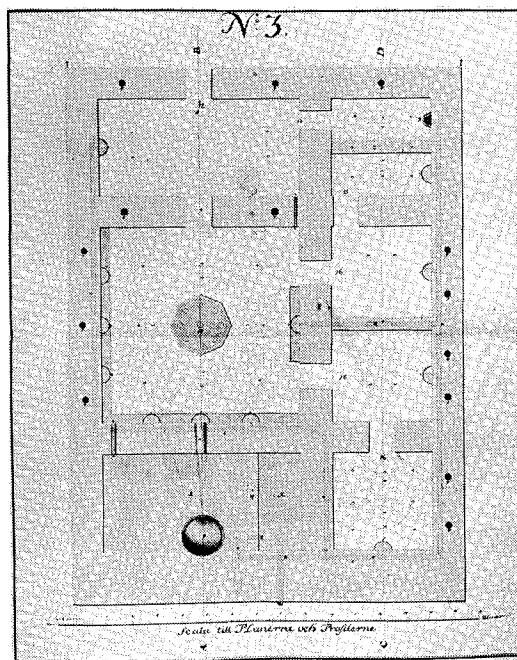
är till at undfly wijdlöftigheten . . ." Den-
na i de turkiska badhusen komfortabelt
inredda lokal — en motsvarighet till gre-
kernas *apodyterion* och romarnas *apody-
terium* — tjänar som dels avklädnings-
rum före, dels vilhall efter badet. Salen
har ett litet annex: "prevetet" med sin
vattenklosett.

2. "Stoora badzustusahn", det turkiska
badets *maslak*, närmast motsvarande gre-
kernas *balaneion* eller *aleipterion*, romar-
nas *prima*, *lavarium* eller *tepidarium*.

3. "Tre Camrar, uti hvar ock en efter
behag kan bada sig, emedan den ena Cam-
marn är warmare än den andra. den som
står närmast ugnen har starckare värma
än dee andra begge." Här har vi alltså
den tack vare Curman för oss välbekanta
"turkiska bastun", *hararet*, det svettbad
som grekerna kallade *pyrieterion* och ro-
marna omväxlande *media*, *caldarium* och
sudatorium (det hetaste rummet i *caldar-
ium*). — Från den svalaste av de tre
kamrarna kan man bege sig till "rummet
där som Turckarne raka sig". (I sam-
band med den turkiska badproceduren
rakas ej blott ansiktet utan även vissa
andra hårbevuxna kroppsdelar.)

Vad som saknas är någon direkt mot-
svarighet till grekernas *lutron* eller *ko-
lymbetra* och romarnas *tertia* eller *frigi-
darium*, alltså kallbadet i kar eller bas-
säng. Bassänger med kallt vatten före-
kommer dock ibland i de orientaliska bad-
husen, men i regel synes man ha föredra-
git dels tvagningar och sköljningar med
det kalla vattnet, som fanns att tillgå i
samtliga badrum, dels avkylningen i vil-
hallen, vars temperatur ej bör överstiga
18°.

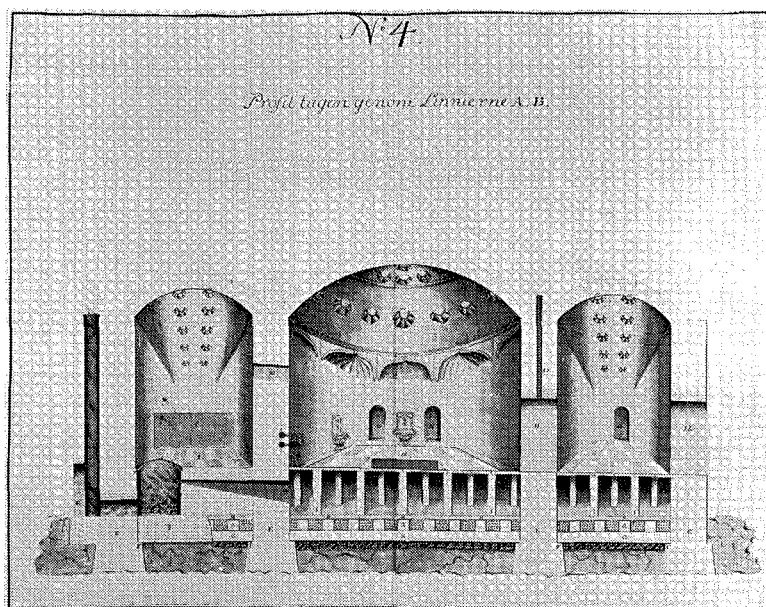
Bilderna 5 och 6 ger oss en föreställ-
ning om dessa rums utseende. Till vänster
å bild 5 ses "värmecentralen" med vatten-

4. Badhuset i Bender. Plan. Ingången till badhuset
ses upptill t. v. strax under "N:o 3". Den leder till
det rektangulära "förhuset", använt som avkläd-
ningsrum före och vilhall efter badet; i planens
övre högra hörn "prevetet". Sedan man klätt av
sig, stiger man in i "stora badstugusalen", *mas-
lak*, som i centrum har en upphöjd, åttkantig
marmorplatta för tvagning och massage. Från
maslak med sin fuktiga varmluft leder två in-
gångar till hetluftsbastun, *hararet*, t. h. å planen.
Genom den å planen övre av ingångarna kommer
man in i det "svalaste" — dvs. minst heta — av
bastuns tre rum, till vilket ansluter det lilla "rum-
met där som turkarne raka sig". Den nedre in-
gången leder till två rum, av vilka det nedre, be-
läget som det är närmast ugnen, är det hetaste.
Ned till t. v. å planen ses vattenreservoarerna, en
större för varmvatten och en mindre för kallt vat-
ten. Från bägge leder rör till de många bäcken,
som i samtliga rum ses markerade med små halv-
cirkclar utmed väggarna. Den större, skuggade
cirkelytan ned till i varmvattenreservoaren är ug-
nens välvda kopparlock (jfr bild 5).

4. Plan de l'établissement de bains à Bender.

reservoarerna, i mitten *maslak* med i fon-
den två ingångar till *hararet* (jfr bild 6),
till höger avklädningsrummet-vilhallen
med i fonden ingången till "prevetet".

5. Badhuset i Bender. Sektion (spegelvänd i förhållande till planen bild 4; bilden återger alltså interiören t. h. om sektionen A—B genom bl. a. badhusets ingång och den åttkantiga marmorplattan). T. v. "värmecentralen" med skorstenspipan och ugnen, vars kopparlock skjuter upp ovan varmvattenreservoarens golv. Från ugnen strömmar hetta (jfr bild 7) till utrymmet mellan badhusets grund och de av plintar burna golven i badrummen. Från varmvattenreservoaren ledes fuktig varmluft genom en trumma i muren

in i maslak och därifrån till "förhuset" i den mån varmluften inte avledes genom ventilen i muren mellan de båda rummen. I maslak ses i förgrunden sektionen av den åttkantiga marmorplattan samt i bakgrunden dels ett par marmorbäcken (ett dylikt även t. v. i förgrunden, med ledningar och kranar för varmt och kallt vatten), dels ingångarna till hararet, hetluftsbastun. I avklädningsrummet t. h., "förhuset", ses i fonden ingången till "prevetet", t. h. (i sektion) ingången till badhuset.

5. Section des bains à Bender.

Maslak är i likhet med det hetaste rummet i *hararet* och det rum, som genom en skiljevägg delas i "prevetet" och "rakstugan", kupoltäckt; övriga rum har tunnvalv. För ljusstillsförelsen svarar en mängd små takfönster, av allt att döma av samma beskaffenhet som dem vi känner från andra skildringar av turkiska badhus: "runda fönster i valvet, slutna med ihålliga kulor av glas"¹⁶ eller "kupolvalv, genomborrade av en mängd hål, slutna av konkava glas".¹⁷

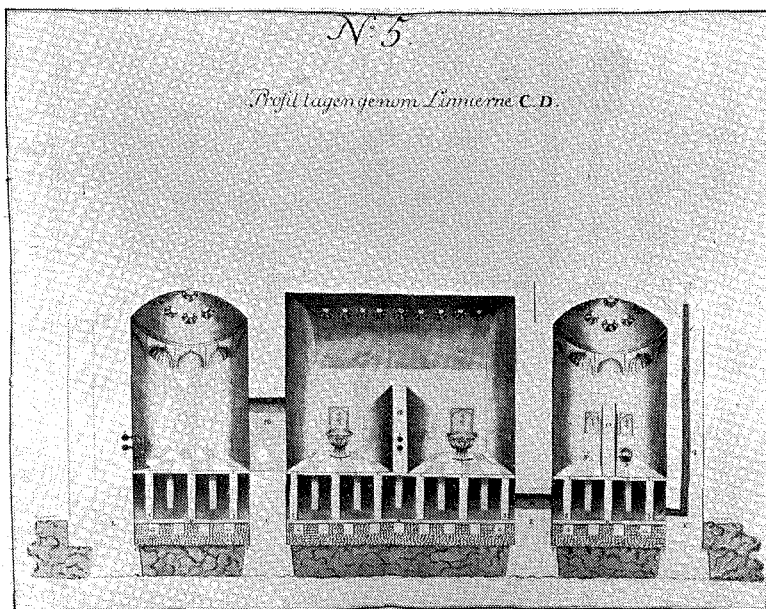
Själva badstugan, heter det i en av dessa skildringar, erinrar om "en skön kyrka", den utgöres av "en skön, hög och helt rund byggnad av skön marmorsten"¹⁶

¹⁶ Heberer.

¹⁷ Timonz.

— och åtminstone något av all denna "skönhet" kanske kan tillmätas också det benderska badhusets *maslak*. Kyrkliga associationer ger vidare de vid väggarna (även i *hararet*) anbragta "tvättställen", stora bäcken av marmor, erinrande om dopfontscuppor eller snarare de väldiga vigvattenspiscinor, som man ser i katolska kyrkor.

"Mit på golfwet står en Octagon uphögd 9 tum öfwer badstug golfwet, ihollig mit utj, hwar på de sittia och liggia när de låta twätta sig", heter det i "explicationen". Vad de badande kunde råka ut för, framgår av följande drastiska vittnesmål: "På den upphöjda plattan mitt i badet... lade turkarna sig, sedan de svettats grundligt. Badtjänarna skrubade dem både framtill och bak, armar,

6. Badhuset i Bender. Sektion (spegelvänd liksom sektionen bild 5). T. v. det hetaste, närmast ugnen belägna rummet, därefter de två andra rummen i harrar et. T. h. "rummet där som turkarne raka sig" och "prevetet".

6. Section des bains à Bender.

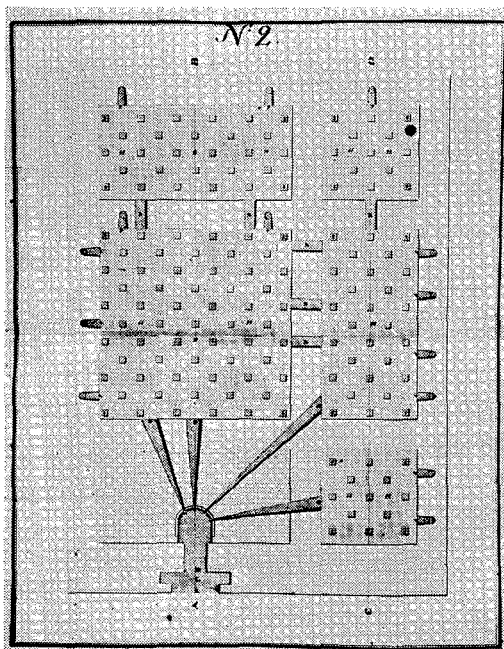
ben och alla leder, klev upp på ryggen på dem, där de låg, och trampade på dem med bågge fötterna för att sedan vända på dem och behandla framdelen av kroppen på samma sätt. Så bär sig turkarna åt för att få mjuka och smidiga leder." ¹⁶

Det är måhända vanvördigt, men med hänsyn till omständigheterna inte alldeles befängt att tänka sig Karl XII i just detta predikament på den benderska badstugans åttkantiga marmorplatta — vilket motiv skulle inte detta ha varit för den orientbitne Heidenstam, när han skrev "Karolinerna"! I varje fall kan man utan att göra sig skyldig till respektlöshet konstatera, att det österländska badets "lenhet och behag" i verkligheten kunde te sig annorlunda än vad Samuel Ödmann föreställde sig.

Ett särskilt intresse tilldrar sig "värmecentralen", som in i minsta detalj beskrives i "explicationen". Ej heller uppvärmningssystemet är någon turkisk uppfinning. Förebilden, romarnas *præfurnium*,

känd bl. a. från relativt väl bevarade badhus i de mera grekiska än romerska städerna Herculaneum och Pompeji, är säkerligen också det långods från *gymnasion*. I Bender tedde sig anläggningen (jfr bild 4 och 7) sålunda:

"Watnet kommer uhr Staden genom en waten renna", silas genom en blyplåt, "slagen med små håll utj på det ingen orenlighet må komma in", och uppsamlas i en kallvattenreservoar. Från denna leder ett rör till en annan, större reservoar, belägen ovanför den stora, cylindriska (1½ aln, dvs. 90 cm i diam.) ugnen. Härden uppvärmer dels vattnet i den större reservoaren, dels byggnadens murar och golv. Hettan ledes genom en skorstenspipa och ett vitt förgrenat system av kanaler genom murarna, och ett annat rörsystem sprider het luft direkt från härden till det källarutrymme, som bildas mellan byggnadens väl isolerade grund och de av ca 150 cm höga plintar burna golven i badlokalerna. Från varm- och

7. Badhuset i Bender. Uppvärmningssystemet i plansektion under golvnivån. De större kvadraterna och rektanglarna anger golvyrtorna, de många småkvadraterna sektioner av de plintar, som bär golven (jfr bild 5 och 6). Nedtill t. v. ugnen, som är försedd med fyra ca 3×4 tum stora hål. Från dessa hål strömmar hetta genom kanaler, som vidgar sig till 17×17 tums mynningsvidd, till utrymmet under golven till *maslak* och de två hetare rummen i *hararet*. Murarna uppvärms medelst inmurade rör av bränd lera, 5 à 6 tum i diam., vilka rör "suga och draga värmen til sig uhr Canalerne" genom de öppningar, som å sektionen ovan framträder närmast som "tappar" utmed yttersidorna. De "band" som förbinder de olika rummen är "små hwalv $\frac{1}{2}$ al:n i bredden och högden, hwar igenom värmen drages af de omtalte rör, ifrån det ena rummet till det andra".

7. Les bains à Bender, la chauffage souterrain.

kallvattenreservoarerna leder rör till de många "tvättställen", där man hämtade varmare eller kallare vatten för tvagning och sköljning. (Härtill anmärkes i Feifs "påminnelser": "när watnet står några dagar uti de bägge åmmar [dvs. reservoarerna] luktar det illa.") Den varma ånga, som bildas i varmvattenreservoaren,

ledes in i *maslak*, vars värme alltså är fuktighetsmättad, och därifrån till den svalare vilhallen. (Feif: "ången som kommer i badstugun utur rummet n:o 1 [varmvattenreservoaren] hwarest watnet värmes är intet god." För avhjälpande av de här berörda olägenheterna föreslås i promemorian installerandet av ytterligare ventiler och avloppsledningar.) *Hararet* däremot, som uppvärms uteslutande av hettan från golv och väggar, har torr luft, hetast i det närmast ugnen belägna rummet.

"Explicationen" överflödar av tekniska uppgifter, som det skulle föra för långt att här återge in extenso. Några stickprov av intresse må dock anföras.

Ugnen täckes av ett "koppur hwalv", som skjuter upp i golvet till varmvattenreservoaren (jfr bild 4 och 5):

För än detta koppur hwalv inmuhras i dess sijdemuhrar, så legges det öfver en stoor eld och ligger der så länge til des koppurn blir hel blod rödh då han uttages och smörjes med mielten af oxar öfver hufwuden af spickarne, hwilcken materia smältes och löper in i de springor som hållen af spickorne kunna giordt, äfwenwähl smörjes med samma materia öfver hela hwalfwet, när det stelnar blir bloden af mielten som en skorpa, och hårdare än som siefwa koppurn, man kan och betiäna sig af Niuran, men dock hålles mielten för bättre...

Badhuset var ut- och invändigt reverterat med cement, dock av olikartad tillverkning:

Simentet hwar medh denne badstuga Reveteras in utj är sålunda preparerad. man tager en hop ny el:r gamal bomull Lägger den utj åthskillige stooru toma kalck kistor, och slår där äfwan upå bomollia, och piskar bomullen och ollian tillsammans till des man ser at han wähl blandat och genom arbetad är, sedan hösses kalck öfver denne materien, och slår återigen ollia däröfver och piskar det tillsammans på nytt igen, samt rörer och kastar flitigt omkring denne materien i kalck kistorne, så lenge till des man ser at det henger så tilhopa som en deg. då Sementet färdigt är...

Sielfwa badstugan upmuhras med ordinairt kalck och Reveteras med en annan Siment som följer och sålunda Componerad är, man tar en hoper kalck, en hoper fin blå och sönderstampat tegelsten, blandar det wähl tillsammans, sedan slås watten där upå, piskas och knådas tillsammans, röres flitigt omkring, och slås så lenge watten där-öfwer, och arbetas igenom til tes man ser at det är wähl tillsammans meleradt, och henger til hopa som ordinairt kalck som bruckas wid muhr arbete, då denne Siment färdig är, hwilcken resisterar äfwenwähl emot watnet, är intet så kästbahr som den förre hwilcken dock är duracktigare och bättre. Proportion af desse ingredientier kunde iag intet få weta, utan lærer alla ärfarna muhrmästare kunna densamma Proportionera.

Uppmättningsritningarna och beskrivningen har betytt en arbetsprestation, som näppeligen kan anses motiverad enbart av vetgirighet i största allmänhet. Någon måste ha haft för avsikt att dra nytta av detta material, vilket knappast kan betyda annat än att planer förevarit att efter hemkomsten till Sverige introducera detta turkiska bad, vars agremanger karolinerna lärt sig uppskatta i Bender. Denne någon må sedan ha varit kung Karl själv, Casten Feif eller någon annan.

Men vad har nu badhuset i Bender att skaffa med brygghuset vid Käggleholm? Om Lindholmens badstuga med fog kan sägas vara ett kuriöst utslag av stormakts-tidevarvets överdåd, så är brygghuset i

lika måtto en exponent för den uppfinningsrika, nyttobetonade Frihetstiden. Brygghus, bränneri, badrum, bagarstuga, kölna och rökeri under ett och samma tak och med gemensam "värmecentral" — detta är ju rationalisering och sannerligen inte något romantiskt hugskott i syfte att återuppliva minnet av angenäma bad i Bender.

Ja, men en gissning må tillåtas: Feif har verkligen vid Käggleholm uppfört ett anspråkslöst litet *hammam* med *maslak* och *hararet*. Kanske tröttnade han på gamla dar på att "bada turk", kanske var det först hans arvingar, som fann att byggnaden kunde få en nyttigare användning. Så apterades *maslak* till brygghus och bränneri och den ena av de två kamrarna i *hararet* till bagarstuga.

Detta må vara rätt gissat eller fel — ovedersägligt är, att badstugan, alltså det rum i brygghuset som den anonyme rese-nären namngett på sin planskiss (bild 3), till sin typ var en *turkisk* bastu, ett torrt hetluftsbad, ej en mer eller mindre fuktighetsmättad s. k. finsk bastu av den typ, som varit den allmängiltiga i vårt land och som den unge Samuel Ödmann fick pröva på.

Résumé

Le bain russe (qui en suédois s'appelle bain finnois) est un bain de vapeur ou d'air chaud, sursaturé d'eau. Ce type de bain, d'usage commun en Suède d'autrefois, se répand de plus en plus de nos jours. Le bain d'étuve a été lancé en Suède à quatre reprises différentes :

1. Au moyen âge sous l'influence du continent.
2. A la fin du 16e et au commencement du 17e siècle, époque où certaines parties du pays furent colonisées par les finnois.
3. Vers 1860 le professeur Carl Curman fit une propagande intense pour ces bains. Il ouvrit à Stockholm en 1868 un établissement de bains, Malm-torgsbadet, où il y avait entre autre une étuve "finnoise" populaire.
4. A notre époque un mouvement assez répandu travaille avec succès à la construction de petites étuves à la campagne.

Le bain turco-romain est un bain de sudation dans de l'air très sec et très chaud. Ce genre de bain était très peu connu et employé

en Suède avant l'ouverture en 1868 de Malm-torgsbadet, où il y avait aussi une étuve turque. Quelques rares suédois avaient pourtant fait connaissance en Turquie avec ce type de bain, et, au 17e et au 18e siècle il existait un petit nombre de bains turco-romains en Suède. De tels bains, somptueusement arrangés, ont été installés — ou projetés — aux châteaux de Lindholmen (en Vestrogothie), Skokloster (en Uppland), et Ericssberg (en Södermanland).

Un haut fonctionnaire, le baron Casten Feif, se trouvait avec le roi Charles XII entre 1709 et 1713 à Bender. A son retour de Turquie il fit construire un petit établissement de bains turcs, assez modeste, dans son manoir de Käggleholm en Nericie. A Bender il existait en ce temps-là une maison de bains nouvellement construite et somptueusement aménagée. Sa construction se révèle par les plans reproduits ici et trouvés aux archives d'une autre propriété de Feif, Dylta.

Benhus i Lunds stift

Av Nils-Arvid Bringéus

Om bårhusen på senare år blivit karakteristiska för våra svenska kyrkogårdar, var benhusen det under medeltiden. Till utseendet finns det ofta en likhet mellan bårhus och benhus, och funktionen att vara förvaringsrum för människostoft är gemensam för dem båda. Men medan bårhusen endast gör denna tjänst för den avlidne fram till begravningsdagen, skulle benhusen bevara de döda från det att förruttnelseprocessen var förbi, och blott några ben återstod och — enligt den ursprungliga tanken — till den yttersta dagen. I romersk-katolska länder, t. ex. i Italien, Österrike och delar av Schweiz, där medeltiden i vissa stycken dröjt kvar längre än hos oss, kan rensaren alltså finna dessa makabra dödens boningar, men från nordiskt område vet vi föga om dem, trots att de en gång också hos oss varit mycket vanliga. De notiser som här sammanförts från Skåne och Blekinge vill i all anspråkslöshet vara ett bidrag till kännedomen om dem.¹

Från Lunds stift har benhusen hittills

¹ Förf. är sysselsatt med att sammanbringa uppgifter om benhus från övriga delar av Sverige, men då en motsvarighet till det här publicerade materialet från 1795 tycks saknas har det ansetts lämpligast att behandla benhusen från Lunds stift särskilt.

endast varit kända genom några sporadiska uppgifter gällande Malmö S:t Petri och Ystads S:t Maria kyrkor samt några blekingekyrkor.² Notiserna om de sistnämnda benhusen är framdragna av William Anderson och hänför sig till kyrkorna i Kristianopol, Torhamn, Bräkne-Hoby, Asarum, Jämshög och Mjällby. Nyligen har Curt Wallin publicerat uppgifter om ytterligare ett i Andrarum.³ Då Wallin samtidigt ger en snabbskiss över bakgrunden till benhusens uppkomst, deras historia genom tiderna ävensom litteraturhänvisningar avstår jag härifrån och begränsar mig till materialet från Lunds stift.

I ett cirkulär den 20 februari 1795 anbefalldes biskop Petrus Munck, som året innan tillträtt biskopsstolen i Lund, prostarna i stiftet att visitera församlingarna

² A. U. Isberg, Malmö stads 600-årsjubileum 1319—1919, Malmö 1919, s. 143. T. Wählin, Malmö S:t Petri kyrka, kortfattad historik och vägledning för besökande, Malmö 1919, s. 17. — A. C. Psiander, Ystads Historia, Ystad 1858, bil. 2. T. Wählin, Ystads S:t Maria kyrka, Lund 1916, s. 18. — Sveriges kyrkor, Konsthistoriskt inventarium, Blekinge I av W. Anderson, Sthlm 1932, s. 12. Kristianopol, s. 90. Torhamn. — Blekinge II, Sthlm 1941, s. 4. Bräkne-Hoby, s. 51. Asarum, s. 80. Jämshög, s. 158. Mjällby.

³ C. Wallin, Gravskick och gravtraditioner i sydöstra Skåne, Ystad 1951, s. 276 ff.

i sina kontrakt under året. För att visitationerna skulle genomföras på ett likartat sätt överallt, framställde biskopen i nämnda cirkulär ett antal frågor, samlade i 32 paragrafer, vilka av prästerskapet i de olika församlingarna skulle besvaras i samband med visitationerna.⁴ Till dessa hör även en fråga om benhus fanns på kyrkogårdarna. Av de svar, som inkommit på denna fråga, kan man få en mycket god bild av hur det förhöll sig med benhusen vid sjuttonhundratalets slut i Skåne och Blekinge. Då samma frågeformulär även begagnades vid visitationer, som på sina håll förekom de närmast följande åren 1797, 1799 och 1801, har det i flera fall varit möjligt att erhålla kontroll av de 1795 lämnade uppgifterna, varjämte vissa luckor i materialet från detta år kunnat fyllas med nämnda svar. Inalles har uppgifter från 253 olika församlingar inkommit, varav samtliga utom en redovisats på kartan, s. 61.⁵ Materialet omfattar sålunda mer än hälften av alla stiftets församlingar och är tämligen jämnt fördelat. Sparsammast är uppgifterna från Luggude, Torna, Färs och Oxie kontrakt.

Inte mindre än 238 av svaren omtalar, att benhus saknas. Men dessa negativa uppgifter är givetvis i och för sig lika värdefulla som de positiva, då de ger en klar upplysning om att bruket ej förekom i det övervägande antalet av stiftets församlingar. Från Hälsingborg uppgavs, att

benhus tidigare förekommit,⁶ medan i 11 församlingar benhus allttjämt förekom 1795, nämligen⁷ i *Skåne*: Villie, Sövestad, Simrishamn, Genarp, Ö. Broby, Vittsjö, Osby och Loshult; i *Blekinge*: Karlshamn, Asarum och Ronneby.

Om det varit möjligt att uppgöra en liknande karta över benhusen för 1700-talets mitt, hade de positiva uppgifterna helt säkert varit avsevärt talrikare. Detta framgår dels av de sporadiska uppgifter, som ovan anförts, dels uppgifter från biskop Benzeliuss' visitationsresa i Blekinge 1748. Förutom några redan nämnda benhus omnämnes i visitationsakterna sådana även från Ronneby, Näsrum och Sölvesborg.⁹ Inalles skulle därmed benhus vara kända från 22 kyrkor i Lunds stift, låt vara stammande från något olika tid.¹⁰

Av utbredningskartan framgår, att seden att använda benhus praktiskt taget är bruten i Lunds stift vid sjuttonhundratalets slut. Endast i några få församlingar i Blekinge, Göinge och södra Skåne förekom de då allttjämt. Att det just är i dessa trakter benhusen levat kvar längst kan kanske se ut som en tillfällighet. Men när det gäller Göinge och västra Blekinge torde man med säkerhet kunna tro på ett samband med dessa bygders konservativa karaktär, betygad av folklivsforskare i skilda sammanhang. De negativa beläggen

⁶ Om benhuset i Hälsingborg har ytterligare uppgifter ej stått att finna.

⁷ Uppgiften från Genarp är från 1801, men meddelande om detta benhus lämnas även i rapporten från Knästorps och Tottarps 1799.

⁹ Biskopsvisitationsprotokoll 31/1 1748 Ronneby, 10/2 1748 Sölvesborg, 7/2 1748 Näsrum, LDA.

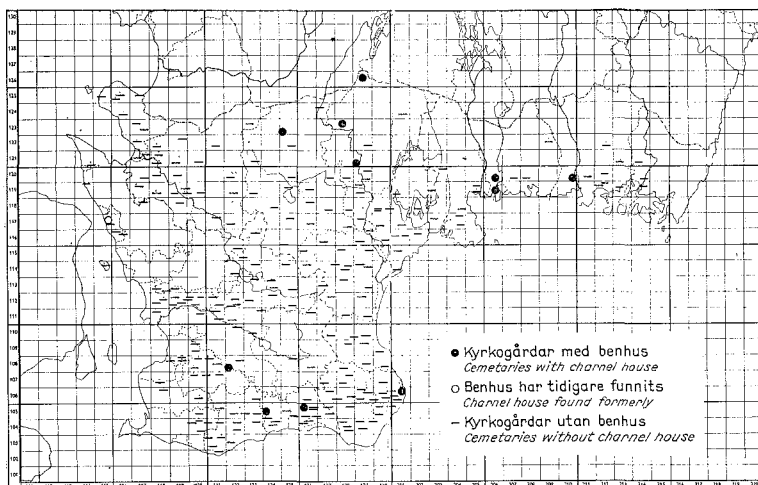
¹⁰ Exempel finns givetvis på att man vid upprijsning av gravkammare etc. lagt benrester i något utrymme, som därigenom fått fylla funktionen av benhus eller benkista. Men då detta blott är en sekundär och ofta tillfällig funktion, har de ej medtagits här. Jfr Wallin, a. a., s. 278.

⁴ Jfr härom N.-A. Bringéus, *Uppteckningar om vidskepelse i Lunds stift 1795*, Arv 1951, s. 84 ff. — De inkomna uppgifterna är förvarade i Lunds domkapitels arkiv (LDA), deponerat i Landsarkivet, Lund.

⁵ Protokoll till kartan förvaras i Folklivsarkivet, Lund. Karttecknen kan lokaliseras med hjälp av M. Eriksson, *Kommunförteckning*, Uppsala 1938. Uppgiften från Vä om benhus är osäker och har därför ej använts.

Uppgifter om benhus i
Lunds stift inkomna från
prästerskapet 1795—1801.

Reports of charnel houses
in the diocese of Lund
1795—1801.

från hela nordvästra Skåne styrker också uppfattningen om en konformitet mellan den kyrkliga seden och den allmänna kultursituationen i dessa bygder. Här höll man sig à jour med kulturutvecklingen på ett helt annat sätt, bl. a. beroende på den rörlighet som karakteriserade befolkningen.¹¹

Man kan givetvis fråga sig, om det inte finns mera speciella anledningar till att benhusen levat kvar i vissa bygder, medan de helt saknas i andra. Louise Hagberg har i ett fall pekat på samband mellan benhus och varvbegravning.¹² När denna blev vanlig blev behovet av benhus mindre. För Skånes och Blekinges vidkommande kan dock inte något dylikt samband ha funnits. Jag har i annat sammanhang visat, att varvbegravning i dessa delar av landet infördes mycket sent. Ännu 1822 var det gamla begravningsättet efter hemmanen övervägande i hela stiftet. Vad som för Mellansverige möj-

ligen kan ha giltighet gäller således icke för Lunds stift.¹³

I inte mindre än åtta av städerna i Lunds stift har, som vi sett, benhus funnits under 1700-talet nämligen i Malmö, Hälsingborg, Ystad, Simrishamn, Sölvesborg, Ronneby, Karlshamn och Kristianopol. Detta kan synas strida mot vad som tidigare sagts om reliktområden, då städernas sedvänjor ju inte brukar präglas av konservatism. Att benhusen förekommit så pass länge i dessa städer sammanhänger helt säkert med rent praktiska skäl. De små stadskyrkogårdarna måste nämligen på grund av de många begravingarna mycket ofta grävas om, och därigenom blev behovet av en uppsamlingsplats för benen större än på landet.

Om anledningen till att domkapitlet i sitt cirkulär 1795 infortrade uppgifter om benhusen tiger källorna. Biskoparna hade dock i äldre liksom i senare tid även att vid visitationer förhöra sig om kyrkogårdarnas skick, och frågan om benhusen kan tänkas som ett led i den allmänna

¹¹ Jfr S. Svensson, Skånes folkdräkter, Sthlm 1935, s. 299.

¹² L. Hagberg, När döden gästar, Sthlm 1937, s. 471.

¹³ N.-A. Bringéus, Den kyrkliga seden ur sociologisk synpunkt, Rig 1951, s. 97.

orientering, den nytillträdde biskopen genom de begärda rapporterna sannolikt önskat skaffa sig om sitt stift.¹⁴ Man kan således inte få någon klar uppfattning om huruvida högvördiga domkapitlet önskade eller icke önskade benhus på stiftets kyrkogårdar. Sannolikt har dock huvudintresset varit ett annat, nämligen att kyrkogårdarna hölls rena, så att inga ben låg och vräkte på marken. Dylika pietets- och snygghetsskäl spårar man i en visitationshandling från Sölvesborg 1813.¹⁵ Det heter häri, att benhus ej numera fanns, "varför herr biskopen påminde om den försiktigheten, att vid liks nedmyllande lägga de uppkastade benen nederst i graven". Säkert kunde det finnas anledning till anmärkning beträffande denna punkt mångenstädes. Då gravgrävningen vanligen ombesörjdes av allmogen själv, var givetvis noggrannheten mindre än i våra dagar, då den skötes av kyrkoväktare. Gravarna var i allmänhet inte så djupa, och inte heller torde man ha varit så noga

¹⁴ Biskop Munck synes delvis ha begagnat samma frågor som Benzelius vid 1700-talets mitt. Någon kunglig förordning kan troligen ej heller vara anledningen till frågan om benhusen. Däremot förordnades genom K. Maj:ts skrivelse till domkapitlet 17/12 1808 att dessa skulle till prästerskapet meddela, "att för lik, från så väl Militaire- som andre Sjuk-hus, grafvarne skola göras minst fyra alnar djupa, med minst två alnar mulls påfyllning, och at då far-soter äro gängse, Sjukhusens lik böra beströs med kalk, innan mullen påfylles. — Vid K. Maj:ts förordning den 17/4 1828 angående forntida minnesmärkens fredande och bevarande, vari anbefalldes en inventering med uppgörande av noggrann förteckning och beskrivning bl. a. av "grafwar, grafchor, grafwårdar, epitafier, banér, sorgfanor, wapen, rustningar, run- och likstenar, med hwad mera, som, i egenskap af Kyrkans tillhörighet, der eller å kyrkogårdar bör finnas eller händelsevis förwaras", nämnes ej benhusen, varför uppgifter härom i detta eljest så värdefulla material endast tillfälligtvis står att finna, såsom fallet är i rapporterna från Färlöv och Strö, varifrån meddelas att benhus sakhades, LDA.

¹⁵ Biskopsvisitationsprotokoll 15/9 1813, LDA.

med att nedmylla uppgrävda ben. Att svin och hundar kom in på kyrkogårdarna och bökade eller grävde upp ben torde ej heller ha hört till ovanligheterna.¹⁶

Även om man inte kan utläsa något klart önskemål bakom frågan om benhusen i cirkuläret 1795, är det inte desto mindre av stort intresse att se, hur prästerskapet fattat densamma. Då svaren är ett kort ja eller nej, får man givetvis ingenting veta härom, men stundom svaras utförligare. Som en maning till snygghet har frågan fattats av flera präster. Så meddelas t. ex. från Höja och Starby: "Dock vårdar man de dödas ben på vad sätt man kan, genom nedmyllande och kyrkogårdens vårdande." Från Jämshög heter det: "Kyrkogården hålles dock alltid ren från människoben av en därtill lejd husman." I Glimåkra och Örkened hade pastor för 8—9 år sedan förordnat, att "vid gravöppningar på ett ställe utmed mullhögen samla och med lite jord överhölja alla benen, vilka vid gravens igenkastande först borde nedföras i det rätta och förnämsta benhuset att djupt förvaras". Från Kristianstad omtalas 1813, att ringaren, som var dödgravare, även hade tillsyn att dödbenen nedmyllades.¹⁷

Från andra håll har cirkulärfrågan uppenbarligen fattats som en maning att inrätta benhus. Från Näsrum svarades, att "benhus finnes ännu inte". I Gammals-
torp och Ysane var förhållandet likartat, men församlingen "förmodade framdeles

¹⁶ Jfr t. ex. förhållandena på Landskrona kyrkogård vid 1700-talets mitt enligt N. E. Lovén, Landskrona under svenska tiden II, Landskrona 1909, s. 32 ff. — Att man någon gång städat upp och hopsamlat benen finns det ett vittnesbörd om från Osby. I kyrkoräkenskaperna från 1696 omtalas, att kyrkogården då gjordes ren och "benen upphämtades och kastades i benhuset", vilket allt kostade 5 öre. LDA.

¹⁷ Biskopsvisitationsprotokoll 27/9 1813, LDA.

få utväg till slik inrättning". I Mjällby svarades, att benhus ånyo skulle uppföras, och 1797 säges, att det med görligaste första skulle bli byggt. I Asarum hade man inte hunnit uppföra något nytt 1801, "vilket dock icke bör eller skall försummas, utan med snaraste verkställas". Från Jämshög svaras 1795: "Intet benhus finns ännu, men är påtänkt att muras." Ännu två år senare var intet hus uppfört. Ifrån N. Åkarp heter det, att "benhus finns vid Vittsjö, men saknas ännu vid Åkarps kyrka". Även från Kristianstad svaras 1799, att "benhus finnes ännu icke". De som svarat så har givetvis fattat frågan som en indirekt uppmaning att uppföra benhus. Det torde dock inte vara en tillfällighet, att det är från nordöstra Skåne och Blekinge dessa svar förekommer. Här visste man ju om att benhus fanns vid grannkyrkorna och har alltså fattat obefintligheten i de egna församlingarna som en brist, som borde avhjälpas. I trakter där benhusen inte alls förekom, har man däremot kort och gott svarat nej på frågan, och inte känt något dåligt samvete. Att man tänkte sig möjligheten uppföra benhus på sina håll, även om det nog praktiskt taget överallt stannade vid de goda föresatserna, visar dock, att benhusen vid denna tid ej av prästerskapet sammankopplats med någon direkt vidskepelse. Benhusen erbjöd nämligen ett utmärkt tillfälle för människor att skaffa dödben eller "folkaben", som de här kallades, för olika vidskepliga ändamål, något som i äldre tid var ytterst vanligt.

Om vi i det föregående närmast fått en uppfattning om hur prästerskapets inställning till benhusen kunde vara, vore det av ännu större intresse att få veta, vad folket självt ansåg. Härom finns ett par vittnesbörd. En prost i västra Blekinge sva-

rar bl. a., att "allmogen ville helst att de ben som uppgravas nedmyllas igen". Ifrån Mörrum och Elleholm heter det 1799: "Benhus behagar folket icke så väl, som att de uppgravna benen genast gömmas i jorden igen." — Från de nämnda biskopsvisitationerna vid 1700-talets mitt finns några uppgifter, som ger en antydning om hur man då såg på benhusen. Från Tving heter det 1748: "Benhus är intet och vill ej församlingen hava't. Men är sorgfälligt ordnat de dödas ben samlas vid sina fäders gravar ej måtte ligga ovan jorden." Även här spåras således pietets- och snygghetssynpunkten. I Bräkne-Hoby såg församlingen samma år gärna ett nytt benhus, och i Nättraby ville församlingen "gärna hava ett, allenast medlen ville tilllåta dess byggande . . . Herr kyrkoherden höll ock före att benhus vore nödigt för 'abortus', som däri kunde insättas."¹⁸

Om benhusens utseende får man i rapportererna 1795 ävensom i biskopsvisitationsprotokollen från 1700-talets mitt endast knapphändiga upplysningar. Av svaret från Villie framgår, att benhuset var placerat på kyrkogården. I Karlshamn var benhuset uppfört vid kyrkans nord-

¹⁸ Biskopsvisitationsprotokoll 15/1 1748, Tving; 4/2 1748, Bräkne-Hoby; 28/1 1748, Nättraby. — Det synes ej otroligt att benhusen i äldre tid användes för förvaring av aborterade eller dödfödda foster samt missfall, liksom varit fallet med gravkor, vari "abortaskarna" nedfördes genom luftventiler. Jfr J. Granlund, Träkärl i svepteknik, Sthlm 1942, s. 282. G. Näsström, Forna dagars Sverige II, Sthlm 1948, s. 100 f. Jfr även Troels-Lund, Dagligt liv i Norden XIV, Khvn 1929—31, s. 184, varest citeras Landemodesbeslutet i Lund 1594, som bl. a. påbjöd aborters begravning på kyrkogården men ej av präst utan blott av kvinnor. Dessa nedsatta foster kallades i för:s hemsöcken Örkelljunga i nordvästra Skåne av folkumorn för "askapaugar". — I benkistan vid Malmö S:t Petri kyrka fanns i början av april 1704 några barnlik, nedlagda i två lådor, enligt ryktet nedkastade av "horkånor". Isberg, a. a., s. 143.

östra sida, i Asarum på kyrkogården och likaså i Ronneby. Från visitationen i Nättraby 1748, då församlingen önskade få inrättat ett benhus, omtalas att jägmästaren Humble föreslog, att man därtill skulle aptera någon av de dåvarande gravarna västerut, till vilken ingen kunde visa äganderätt. I Ronneby säges benhuset vid visitationen samma år vara uppfört av trä på norra sidan vid tornet. I samband med visitationen påmindes, att man borde bättra tomtningen under detsamma för att hindra djur att ofreda det. Efterforskningar i kyrkoräkenskaper för de socknar som ovan visat sig ha haft benhus har givit praktiskt taget negativt resultat för Skånes del, medan William Anderson om några blekingekyrkor funnit en del notiser, som ger något mera detaljerade upplysningar. Benhuset i Bräkne-Hoby, uppfört 1748, var således av trä och blev 1758 rödfärgat och tjärat. I Asarum inköptes 1708 timmer till ett benhus, vilket således måste ha varit av trä, och 1758 uppsattes ett nytt. Om benhuset i Mjällby får man veta, att det var uppfört 1696 av trä, och 1783 var det täckt med tegel. I Kristianopol fanns 1647 på kyrkogårdens södra sida ett stort "kalkhus", vilket 1666 tillbyggdes med ett benhus.¹⁹ Det benhus som fanns i Andrarum var av sten.²⁰

Endast om två benhus i Lunds stift kan man numera få en exakt uppfattning, nämligen benhusen vid Malmö S:t Petri och Ystads S:ta Maria, eftersom dessa finns utmärkta på planritningar, fig. 2 och 3. På J. Örngrens plan av Malmö S:t Petri 1747 är benhuset markerat med littera F. Det är placerat mellan södra sidoskeppets västra gavel och södra torn-

muren. Prickarna på benhusets framsida torde markera något slags gallerverk, varmed benhuset troligen varit försett, och varigenom benen kunde inkastas. Enligt Theodor Wählin skulle benhuset varit uppbyggt av korsvirke och icke utgjort någon prydnad för kyrkan.²¹ Benhuset i Ystad finns markerat på prosten Psilanders planritning med littera H. Förmodligen bygger denna ritning på någon äldre. Benhuset utgör här en smal tillbyggnad längs det norra tvärskeppets västra mur.²² En dylik placering i anslutning till själva kyrkans murkropp har även varit vanlig i Danmark, som Kai Uldall nyligen visat i en studie om danska benhus.²³

²¹ Wählin 1919, s. 17. Möjligen har Wählin tolkat de omnämnda punkterna som markering för korsvirke. — De vapenhus av korsvirke han omnämner var blott enkla vindskydd.

²² Jfr Wählin 1916, s. 18. Psilander, a. a., bil. 2.

²³ K. Uldall, Benhus og Benkiste, Fra Nationalmuseets Arbejdsmark 1950, s. 171 ff.

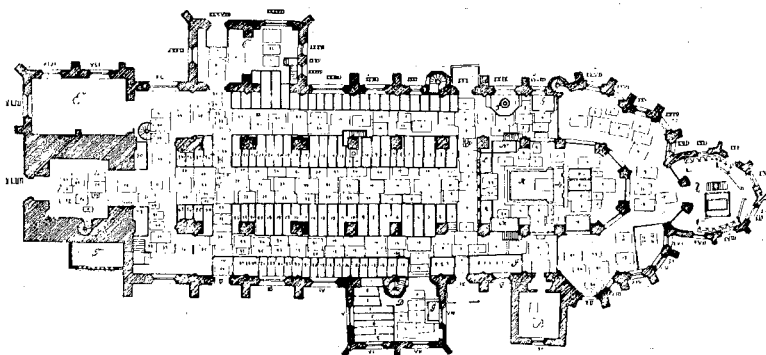
Benhus av denna typ är enligt min mening även de träbyggnader vid Sänga, Björsätters, Värings och Ullervads kyrkor, som återges i Rig 1952, s. 45, efter Peringskiölds Monumenta från 1670-talet, men som av Harald Wideen tolkas som gravhus av samma typ som finnes å vissa Sueciagravyrer. Wideen lämnar helt ur räkningen att gravhusen på de senare alltid är flera på varje kyrkogård, medan å Monumentateckningarna (där inga omplaceringar som å gravyrerna kan befaras) endast finns en byggnad vid varje kyrka. Är det verkligen tänkbart att det blott skulle ha funnits ett enda gravhus invid var och en av de fyra avbildade kyrkorna? Att dessa byggnader saknar ingång och i stället är försedda med gallerier, är vidare intet som helst bevis mot att de är benhus (vilket av Wideen hävdas i den tyska sammanfattningen, s. 48), utan tvärtom stämmer detta väl med Uldalls beskrivning av de danska benhusen, och med vad som ovan nämnts om benhuset i Malmö S:t Petri. Ytterligare ett exempel kan hämtas från Borås, varest 1703 ett benhus "med tak och svarvade pelare" (kurs. här) uppfördes, men då pelarna blivit angripna av röta ersattes de 1796 av en järndörr på gaveln, varigenom ringkarlarna kunde "inkasta de från kyrkogården avröjda benen" (Bengt Hellekant, Borås, Torpa och Brämhults församlingars historia, Borås 1953, s. 17 f. — Professor Sven

¹⁹ Se not 2.

²⁰ Wallin, a. a., s. 277.

Plan av S:t Petri kyrka i Malmö 1747. Benhuset vid södra tornmuren är markerat med litt. F.

The church of St. Petrus in Malmö 1747. F = the charnel house.

Kjellerström har fäst min uppmärksamhet på denna notis). I benhusen hade gallerverken således en rent praktisk funktion, då man därigenom kunde kasta in dödbenen. I gravhusen får gallerverket sin funktion först då tumborna förses med gravstenar.

Vad som styrkt Wideen i tolkningen av Monumentateckningarna som gravhus är likheten med Hiertas "gravkor" i Lasse Vedum (Rig 1952, s. 46). En ännu större likhet finnes emellertid mellan Hiertas "gravkor" och en byggnad på Pedersöre kyrkogård i Finland (jfr K. V. Åkerblom, Pedersöre storsockens historia, Jakobstad 1950, s. 460), som visar sig vara ett benhus, uppfört 1775. Om således likheten mellan benhus och gravhus i vissa fall kan vara mycket stor, kan dock ingen tvekan råda om tolkningen av Monumentateckningarna. Ett benhus av nästan exakt samma utseende finns nämligen alltjämt på Vörå kyrkogård i Finland (avbildat i B. K. Åkerblom, Vörå sockens historia I, Åbo 1937, s. 167). Likheten mellan detta och framför allt Ullervadsbyggnaden är så slående, att tvivel icke längre finnes om att Monumentateckningarna föreställer benhus. Särskilt bör man observera, hur de svarvade pelardockorna alltjämt finns kvar på benhuset i Vörå.

I detta sammanhang förtjänar även några påpekanden göras beträffande Wideens eljest värdefulla framställning om stuporna. Traditionen om Staffans grav finns redan omtalad av Bureus i hans Sumlen (Svenska Landsmål bih. I, s. 205). Men här står att "Stephanus af Helsingom" är "begravnen ther Norala kyrkio står", vilken tradition säkerligen är ursprungligare än sammankopplingen med S:t Staffan och stupan. Efter Ernst Westerlunds intressanta uppsats "Flickan som dansade ihjäl sig" (Västerbotten 1953) synes det ligga nära till hands att tänka sig, att också traditionen om Staffansstupan är ett relativt sent folkligt försök att förklara det lilla huset vars egentliga ändamål glömts.

Något märkligt förefaller det, att Wideen ej an-

ger, att det är Henric Cornell, som — redan 1918 — dragit fram Celcius teckning av Staffansstupan, och även omtalar Olof Rehms avbildning (Norrlands kyrkliga konst under medeltiden, Uppsala, 1918, s. 26). Likaså förbigår Wideen vid sitt studium av Sueciagravyrerna träbyggnaden vid Ingemo källa i Västergötland (III:71) av exakt samma typ som gravrolen på kyrkogårdarna. Detta "kapell" är så mycket mera intressant, som traditionen förknippar källan med ett "helgon", Ingemo. Det blir således alltmera uppenbart att Staffansstupan blott är en bland många, till vilka traditioner knutits. Jfr även Aug. Rudberg "Något om ödekyrkor i Skara stift" (Juhälsningar till församlingarna från präster i Skara stift 1911, s. 96 ff.).

De karelska gravhusen har ur byggnadsteknisk synpunkt redan uppmärksamrats av Sigurd Erixon, som i uppsatsen Takhuv och takkam (Fataburen 1938) även ger ytterligare litteraturhänvisning; jfr även Karlis Straubergs, Lettisk folketro om de döda, Sthlm 1949, s. 19, med litteraturhänvisningar. Ett äldre belägg än Dijkmans finns i biskop Emporagius kyrkolagsförslag från omkring 1664, varest stadgas, att "Bönderna åa landet måge wäl pryda sina lägerstäder med roor och kors" (Handlingar rörande Sveriges historia 2, ser. III, Sthlm 1887, s. 171). Ett grövre förbiseende är, att Wideen ej observerat, att Louise Hagberg har flera belegg för roor eller stupor (bl. a. ett från Gillberga 1674!). Ytterligare ett exempel kan andragas från Stora Tuna (Sveriges kyrkor, Dalarne, Sthlm 1932, s. 336). På en teckning av Mönsterås kyrka i Kalmar län av J. H. Rhezelius 1634 finnes även ett gravhus avbildat (Kalmar Läns Fornminnesförening Meddelanden 1941, s. 52). Till den språkliga frågan lämnar F. A. Dahlgren intressanta bidrag i Glosarium öfver föräldrade eller ovanliga ord och talesätt i svenska språket, Lund 1914—16. Stöd för Wideens uppfattning om gravhusens ålder finner man slutligen i K. Thorvildsens uppsats "En gravplads med Dødehus ved Farre", i Kuml 1951.

Som Uldall visat även för Danmarks del, har i städerna benhusen stundom varit bekostade av privatpersoner. Så har troligen också emellanåt varit fallet i Lunds stift. "Benkisten" vid Malmö S:t Petri var sålunda "paa Ny vdigien" renoverad på bekostnad av rådmannen Gorris Boldickes änka Birgitte Bartholomeidatter, men skulle därefter av kyrkans egna medel hållas "wed Lige".²⁴ Dyliska donationer torde benhusen även ofta varit i de patronella pastoraten i stiftet. Benhuset i Andrarum var, som Wallin visat, donerat av grevinnan Christina Piper 1742.²⁰

Benhusen i Lunds stift har således dels varit fristående byggnader på kyrkogårdarna, dels varit tillbyggen till kyrkorna, liksom Uldall visat vara fallet i Danmark. Materialet har varit både trä och sten, eventuellt lera och har sannolikt betingats av den olika materialtillgången på olika orter. I skogsbygden synes man naturligt nog ha föredragit trä, medan man i mera skogfattiga trakter murat benhusen antingen av gråsten eller tegelsten eller uppfört dem i korsvirke.

Om benhusens utsmyckning med inskriptioner finns ett par notiser. I Bräkne-Hoby uppsattes 1752 en lång tavla på benhuset, målad med "deviser och lempliga skriftens språk"²⁵ och av en prästrelation från 1729—30 framgår, att det ovan omtalade benhuset i Ystads S:ta Maria hade en tavla "med versar och förgyllda bokstäver som nu icke väl kunna läsas".²⁶ Helt säkert har dessa tavlor inne-

hållit s. k. benhusrim, avsedda att ge besökaren en påminnelse såväl om hans dödlighet som om allas likhet inför döden.²⁷

Om tillkomsttiden för de benhus som ovan omnämnts finns inte alltid uppgifter. Att bruket är medeltida behöver inte ifrågasättas, men därmed är givetvis ej sagt, att de benhus som stod på kyrkogårdarna vid 1700-talets slut var lika gamla. Särskilt då de var byggda av trä, kan de ej ha haft så stor hållbarhet. Där emot torde man kunna räkna med att de benhus, som fanns ännu vid 1700-talets slut, bevarade en direkt kontinuitet med medeltida föregångare.

"Benkisten" i Malmö S:t Petri renoverades som vi sett 1631 och torde mycket väl kunna ha varit av medeltida ursprung. Benhuset i Ystad tillkom under senare hälften av 1600-talet, då kyrkans västparti och torn uppfördes efter 1648 års svåra olycka, som medfört att det äldre tornet och halva kyrkan störtat in.²⁸ Benhuset i Kristianopol uppfördes 1666, i Mjällby 1696, i Torhamn 1702, i Asarum 1708, i Bräkne-Hoby 1748, i Jämshög 1770²⁹ och i Andrarum 1742.²⁸ Av uppgifterna från 1795 framgår som ovan visats, att man då på flera håll i Nordskåne hade för avsikt att uppföra eller återuppföra benhus, men att det dock säkerligen stannade vid de goda föresatser man troligen fattade i anledning av domkapitlets cirkulärfråga.

Medan vi har belägg för att vid 1700-talets mitt relativt många benhus ännu stod kvar, fanns vid seklets slut endast omkring ett dussin. Efter ytterligare

²⁴ Isberg, a. a., s. 143. Om denna "Benkiste" är identisk med benhuset på Örngrens planritning är dock tvivelaktigt. Redan ordet "Benkiste" tyder på att det ej varit en särskild byggnad utan närmast en kista av den typ Uldall omtalar från Danmark.

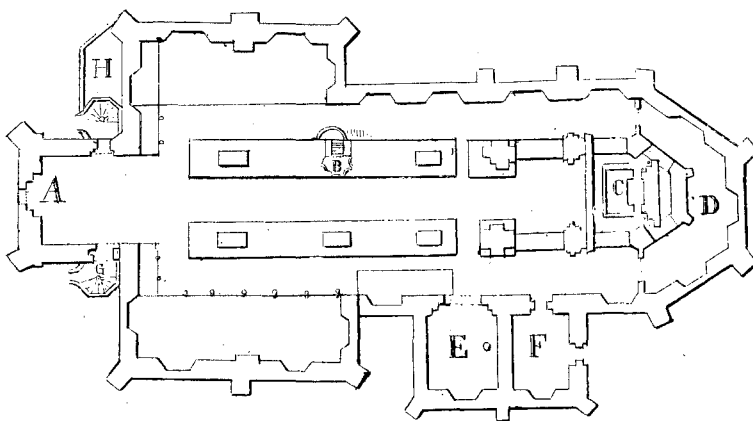
²⁵ Sveriges Kyrkor, Blekinge II, s. 4.

²⁶ Wallin, a. a., s. 227 f.

²⁷ Om dyliska benhusrim se C. Fehrman, *Döden och diktaren*, Sthlm 1952, s. 74 f. och s. 266 ff. Densamme i *Samlaren* 1948, s. 54 ff. K. Uldall, a. a., samt L. Hagberg, a. a., s. 472.

²⁸ Wallin, a. a., s. 338.

²⁹ Se not 2.

Plan av S:ta Maria kyrka i Ystad. Benhuset är markerat med litt. H.

The church of St. Mary in Ystad. H = the charnel house.

några år försvann också flera av dessa. Om benhuset i Simrishamn får man 1812 veta, att det utnyttjades för andra ändamål, och således då hade spelat ut sin roll som benhus.³⁰ Medan Asarums benhus omtalas 1795, heter det 1801: "Benhus fanns vid gamla kyrkan (troligen avses härmed kyrkan före tillbyggnaden), men måste då nedrivras, var dessutom så gammalt, att det icke kunde till annat ställe flyttas." Även benhuset i Ronneby torde samtidigt ha skattat åt förgängelsen. Det fanns 1795, men saknades 1799. Likaledes saknades benhuset i Andrarum 1795. I Sölvesborg stod benhuset kvar 1812 fast "förfallet och obehövt", och även i Bräkne-Hoby fanns benhuset 1812, men i Vittsjö var det borta.³¹ Ett och annat av dem som ovan nämnts synes dock ha kvarstått ett gott stycke fram under seklet. Benhuset i Ystad förmodar Wallin vara nedrivet 1840,³² medan benhuset i Malmö S:t Petri nedrevs redan 1784 enligt beslut av kyrkorådet den 5 mars samma år, varvid de samlade benen överflyttades till

gamla sakristians samtidigt öppnade och igenfyllda gravvalv.³²

I Karlshamn omtalas benhuset vid en visitation 1812.³³ Men ännu 1944 kunde dåvarande amanuensen Sigurd Kroon efter en 1856 född fru i Karlshamn upppteckna, att "de ben, som påträffades vid den nya grävningen samlades i det s. k. benhuset vid kyrkans norra sida".³⁴ Ytterligare tre traditionsupppteckningar om benhus i Lunds stift finns, som knyter sig till Osby, Gudmundtorp och Genarp. I dessa socknar har nämligen uppptecknats varianter av en sägen, som jag i en särskild, ännu ej publicerad studie kallat benhussäggen. Uppteckningarna har följande lydelse.

Osby

"Träi kara säde na nött o spelade kaurt. Dänn äine föloute sau meet hann hade. Dau saa hann te dåi andre: 'Nu han I vonnet sau meet ja har. I

³² Isberg a. a., s. 143. Wählin's uppgift (1919, s. 17) att det först nedrevs omkring 1840 är sannolikt en felaktig förmodan. Konstnär E. Bager har meddelat att man vid grävning under sakristian för några år sedan funnit en stor mängd ben, vilket stämmer väl med uppgiften från 1784 om translationen från benhuset.

³³ Prostvisitation 9/10 1812, LDA.

³⁴ Kyrkohistoriska arkivet, Lund acc. nr 259.

³⁰ Prostvisitationsprotokoll 19/7 1812, LDA.

³¹ Prostvisitationer 19/7, 16/8, 14/10 1812, LDA.

kommen jäna ji me lide tebaga.' 'Jaa, da skå vi jöra, äss du gaur te bاینhuset o hánnta áin hudeskalle.' Hann gronnade pau at áin tjynn; sin saa hann: 'Da ä mórt ude, mánn ja gaur vál ándau.' 'Hákken váj gaur du?' 'Ja gaur stora väjen.' 'Nu skå vi skrámma hanom', o sau sprang dánn áine jenvájen te bاینhuset. Nau sau dánn fásste tå áin hudeskalle, sau skreg den andre: 'Ta innte dánn, fö d'á min.' 'Jasau.' Sau tå hann áin annan. Da peb dánn andre: 'Ta innte dánn, dánn raur mina mor ámm.' 'Dau tar ja dáttá báinet, rátt hákken sámm raur ámmat', o sau sjynnade hann se tebaga háim. Dánn, sámm hade jómmt se i bاینhuset, sprang de vasta hann konne o sad állaráie ve boret, naur dánn fásste kámm o skreg: 'Där ä hann', o slo skallen i boret. 'Dánn sámm raur ám hanom, kámm strais átte.'

Upptecknat i Osby 1902 av E. Tumeld.³⁵

Gudmundtorp

Förr i världen hände sig en gång att några bondpojkar i Gudmundtorp en natt satt och söp. Då förklarade en att det ej fanns något han ej vågade göra och erbjöd vad. Man slog vad med honom, att han ej skulle våga att klockan 12 om natten gå upp i Gudmundtorps kyrka i benhuset och ta en dödskalle och hämta ned den till de andra. Bondpojken gav sig i väg. Kommen till benhuset tog han en skalle. Då hörde han en dov röst säga: "Tag ej den, ty de e min." Då tog han en annan, men då sade en röst "Ta ej den ty de e min fars". Han tog då en tredje "Ta ej den ty de e min farfars". Han tog den emellertid och satte i väg mot huset där de andra väntade honom. Hela tiden hörde han någon som förföljde honom. Men han kom först till stugan, slängde in skallen och ropade: "Här ä skallen och efter, den som ska ha'n." Den som kom efter honom var en av de andra bondpojckarna som först sprungit före och talat i benhuset för att skrámma den andre.

Upptecknat i Gudmundtorp 1929 av K. Frankman.³⁶

³⁵ G. Lech och I. Ingers, Skånskt bygdemål, Lund 1930, s. 142.

³⁶ Folklivsarkivet, Lund acc. nr 2250.

Genarp

En person hade begett sig till benhuset. En annan person, som visste att han skulle gå dit hade gömt sig därinne. När den hjälpsökande räckte ut handen för att ta en skalle, hörde han en röst som sa: "Ta ente den, för de e min fars!" Förskräckt drog han handen tillbaka. Nu ville han ta en annan. Då hördes rösten på nytt: "Ta ente den, för de e min mors!" Han försökte på nytt. "Ta ente den, för de e min brors!" sa rösten. Den som skulle hämta skallen ville inte ha gått förgäves. Han tog tag i en annan. Men nu sa rösten: "Ta ente den, för de e min!" Förfärad sprang den hjälpsökande därifrån, utan att ha fått något kranium.

Upptecknat i Genarp 1945 av Sofia Paulsson.³⁷

Denna sägen är känd i hela Sverige, sydvästra Finland, Norge och Danmark och är således en vandringsägen. Men att den upptecknats just i Osby och Genarp kan icke vara en tillfällighet. Dessa orter är, som vi sett, ett par av de få ibland stiftets flera hundra församlingar, som ännu in på 1800-talet hade sina benhus kvar. I dessa folktraditioner har vi således de sista bleknade vittnesbörden om benhusen i Lunds stift, ett gott stycke efter det att de själva jämnats med marken. De är även vittnesbörd om den starka ställning benhusen haft i folkfantasin i gången tid, såsom dödens fruktade boningar. Men med den äldsta nu levande generationen kommer också dessa minnen att försvinna, minnen som återspeglar ett stycke medeltida kyrkosed.

³⁷ Inst. f. folklivsforskning v. Göteborgs Högsk., acc. nr 5081.

Summary

Whereas in Roman-catholic countries on the European continent one may still find charnel houses on churchyards, we in the North know very little about them. In the diocese of Lund in the Southern part of Sweden, to which district the author's description is limited, there are nowadays no more charnel houses and from more ancient times, charnel houses are only known in very few places. In 1795, however, the Bishop of Lund makes inquiries if there are any charnel houses in the different communities. He received 253 answers, of which is given an account on the distribution map, p. 61. No less than 238 of them were in the negative. In one of the communities charnel houses had previously existed, while 11 communities still used them in 1795. By way of other statements from the middle of the 18th century, the author accounts for about 22 charnel houses in the diocese.

The custom has been preserved longest in the North East part of Scania, a part of this province, which has previously been known for its conservatism. Besides, charnel houses have existed in 8 towns in the diocese, which is due to the fact that the town churchyard had to be dug up rather often and that consequently the need of a place for collecting the bones was greater there than in less populated communities.

Nothing is known about the reason for the Bishop's inquiries on charnel houses in 1795. The ecclesiastical authorities had certainly no other wish than to see to it that the excavated bones were not exposed on the churchyard. Some of the priests interpreted the Bishop's address as a request to install charnel houses, while others answered that the peasantry did not like the sight of them.

The collected material shows that charnel

houses were partly freestanding buildings on the churchyards, partly built on to the church, as was the case in Malmö and Ystad p. 65 and 67. Building material has been either timber or stone according to the available material in the different places. Certain charnel houses have even been decorated with inscriptions, so called charnel house rhymes, intended to remind the visitors of their mortality or of the equality of all people face to face with Death. It is obvious that the use of charnel houses is medieval, even if the different buildings have been restored and rebuilt in the course of time.

While, in the middle of the 18th century, a relatively large number of charnel houses still existed in the diocese of Lund, there were only about a dozen left at the end of the century, and after a few years even these disappeared or were used for other purposes. The charnel houses have, however, been best preserved by the oral tradition in a folk-tale, to which the author has dedicated a still unpublished study. This so called charnel house folk-tale exists in three readings, from the diocese of Lund. It is known all over Sweden, Denmark, Norway and the South West part of Finland. The chief motive is a proof of braveness, such as going to the charnel house at night in order to fetch a skull against a certain reward. In the charnel house a man is hidden to frighten him by imitating the dead in a sepulchral voice, forbidding him to take his grandfather's, his father's or his own skull with him. These folk-tales have lived on in some of the very places where, according to the map, there were charnel houses as late as in 1795. They are the last fading evidences of the charnel houses in the diocese of Lund, still one century after the actual charnel houses have been levelled to the ground.

STRÖDDA MEDDELANDEN OCH AKTSTYCKEN

Sockenbildningens strategi under äldre medeltid

Av Erik Schalling

Det starka intresse för stads- och sockenhistorien, som gjort sig gällande under de senaste årtiondena, har sitt sammanhang med hembygdsundervisningen i skolorna. Men det härrör säkerligen också i lika hög grad, åtminstone såvitt angår landsbygden, från det kyrkligt-kommunala intresse, som inriktats på att utforska tillkomsten av kyrkor och prästgårdar under medeltiden i syfte att klarlägga vissa rättsliga problem.

Domprosten i Växjö Ivar Hylander har i sin innevarande år publicerade prästmötesavhandling "Den kyrkliga indelningen med särskild hänsyn till Växjö stift", anknyttande till pastoratsindelningssakkunnigas betänkande, fäst uppmärksamheten på den bakom nämnda frågor liggande faktor, som man kan kalla sockenbildningens strategi, de drivande krafterna bakom "den kyrkliga kolonisationen" i det dåvarande Sverige.¹

Det nyssnämnda betänkandet syftar bl. a. till en anpassning i görlig mån av

pastoratsindelningen till den nya indelningen i borgerliga kommuner. Det andligas förbindelse med det världsliga är icke något nytt här i landet. Ett drag, som man möter i Sveriges historia i medeltidens gryning, är liksom i Danmark och Norge samt över huvud i västerlandet kristningsarbetets anknytning till och beroende av förkristen samhällelig organisation. Det hörde till den romerska kyrkans metoder att först söka kontakt med de makthavande i samhället, furstar och stormän, och därigenom öppna vägen till de breda lagren. I länder, där kungadömet var starkt, var det företrädesvis kungarna och deras närmaste omgivning som bearbetades och som banade väg för kristningen. I Sverige var kungadömet före 1200-talet relativt svagt och stormännen, "provinsadeln", spelade ofta en lika betydelsefull roll. Detta gjorde, att de olika landskapen fingö bearbetas var för sig. Det var först under 1200-talet som dessas politiska självstyrelse blev bruten.

Emellertid framhålla krönikorna av naturliga skäl konungen såsom befrämjare av omvändelseverket; redan Ans-garslegenden framhåller, att konung

¹ Den senaste litteraturen på området: G. Ekström, Västerås stifts herdaminne (1939 ff.), G. Hafström, Sockenindelningens ursprung (i Hist. studier t. N. Ahnlund 1949) och Sockenindelningen i Uppland (i Upplands kyrkor III 1951) ävensom Ledung och marklandsindelning (1949).

Björn i Birka tog välvilligt emot Ansgar och gav honom lov att öppet förkunna Guds ord. Dock blir först på 1000-talet missionsarbetet mera sammanhängande; i Västgötalagens additament uppges, att Olof Skötkonung skänkte Husaby till biskopsbordet. Enligt Sigfridslegenden skänkte konung Olof till kyrkan i Växjö två kungsgårdar, Hov och Tjurby. Doteringen av biskopsborden medförde fasta stödpunkter för skapande av en sockenorganisation inordnad i biskopsstift efter vanligt mönster. Sockenbildningen, som förutsatte kyrkobyggnad och prästgård, kunde sedan följa. Då landskapslagarna upptecknas, är sockenbildningen i stort sett färdig, den har skett snabbare eller långsammare allt efter förutsättningarna i varje landskap. Utvecklingen i Norrland och andra skogsbygder har senare följt redan färdigbildade mönster.

Till den kyrkliga strategien hörde synbarligen, att landskapets huvudort valdes såsom plats för biskopskyrka och biskopsbord. De första kyrkorna placerades, till synes såsom "konkurrenshelgedomar", nära hedniska kultplatser, där dessa ännu uppehölls, eller, såsom tecken på seger, på dessa, där folket vunnits för den nya läran. De gamla kultplatserna bildade, såvitt man vet, i regel jämväl tingsplatser för härad eller hundaren. En särskild värdighet var knuten till kult- och tingsplats i landskapets huvudort. Det var naturligt att den inledande offensiven började där.

Den överblick Hylander vunnit genom en sammanställning av olika bygdeundersökningar ger honom möjlighet att fixera huvuddragen av sockenbildningen i de olika landskapen i Sveaväldet. Han räknar med att de större jordägarna medverkat genom uppförande på sina huvudgårdar av kyrkor såsom förposter. På

dessa följde sedan bykyrkor och kring en var av de nya kyrkorna bildades så småningom en socken.² De s. k. försvarskyrkorna med dubbelt ändamål, gudshus och bygdeborg, torde i varje fall härröra från samarbete med tingsmenigheterna, möjligen ock kungadömet.

Anskaffande av prästgård erbjöd väl mindre svårigheter än kyrkobygge. Sannolikheten talar för att i många byar med sockenkyrka funnos landbohemman, som kunde frigöras för ändamålet och antingen skänktes av ägarna eller löstes av sockenmännen. Att en bonde, som hade en enda gård, skänkte den till prästbol till eget och ättens förfång lär väl ha hört till undantagen. Till en gårdskyrka lades så småningom prästbol, antingen gården själv eller odling på dess ägor. Det är blott sällan man i rikets södra och mellersta delar kan antaga, att ett medeltida prästbol bildats genom avsöndring från en eller flera byar.

Det äldsta stiftet i "gamla" Sverige, Skara, sammanföll med Västergötland samt dess "biländer", Dal och Värmland. Västergötland var ett tidigt odlat landskap med gamla förbindelser västerut; missionen rönt synbarligen icke mycket motstånd där. Någon insats i större skala från kungamaktens sida är icke skönjbar. Självstyrelsen var fast rotad. Efter dråpet på Ragnvald Knapphövde "styrde god lagman och landets hövdingar Västergötland och voro alla trygga i sitt land", heter det i Västgötalagens kungalängd. Biskoparna framträdde däremot såsom pådrivare vid kyrkbyggena. Biskop Bengt den gode byggde enligt lagens biskops-

² Landskapslagarnas bestämmelser om kyrkobyggnad och anskaffande av prästgård tillhöra en tid, då sockenbildningen i stort är färdig och ursprungliga träkyrkor börjat ombyggas i sten.

längd flera kyrkor, bland dem två försvarskyrkor (rundkyrkor), Dimbo och Agnestad. Man kan utgå från att blott jordägare hade talan vid besluten om byggande av kyrka. I de äldsta bygderna synes kyrka ha byggts i by och ett av byns hemman ha blivit prästbol. De hittills publicerade ortnamnsundersökningarna i landskapet lämna här en ledning.

I 16 socknar i Redvägs härad låg prästbolet i by och blott i en socken var det enstaka hemman; motsvarande gäller Kullings härad. 18 prästbol lågo i by och blott två utgjorde enstaka hemman. I Kåkindis härad däremot, som delvis torde vara yngre bygd, dock säkerligen i huvudsak tidigare än 1200-talet, lågo av 12 prästbol fem i by men sju voro enstaka hemman. Att ett prästbol låg i by säger i och för sig intet om vem som anslagit det. Det kan vara byamännen, som löst in en gård, eller dess ägare, som varit givare.

I Östergötland och Linköpings stift föres man in i en ny och senare miljö än Västergötlands. Det förefaller, som om kristningen här genomförts först på 1100-talet. Enligt Östgötalagen låter konungen börja kyrkbygge men bönderna föra det till slut. Detta stadgande anses härröra från de Sverkerska konungarnas tid; dessa hade en på godsanhopning vilande särskild maktställning i landskapet. Ätten hade, möjligen före dess förvärv av kronan, byggt en kyrka (Kaga) eller åtminstone doterat denna. Man anser, att det förelegat en bestämd plan för sockenindelningen, under vilken det enskilda initiativet varit inordnat. Detta gäller även stiftets små folkland, "smäländer" (Finnveden, Njudung, Tjust m. fl.) och Öland. Försvarskyrkornas starka frekvens i de östra delarna kan tyda på statlig medverkan.

I Uppland med Gästrikland liksom i Västmanland har sockenindelningen synbarligen färdigställts först på 1100-talet. Gudatemplet i Uppsala anses ha förstörts först omkring år 1087. G. Hafström har anfört goda skäl för att socknarna organiserats i anslutning till den offentliga indelningen i hundaren och dess underavdelningar. Upplands historia under 1100- och förra delen av 1200-talet utmärkes av ett intensivt motstånd från stormannaklassen och bönderna mot de centraliserande tendenserna söderifrån, markerat genom striderna mellan den mer eller mindre antiklerikala Erikska och den högst kyrkovänliga Sverkerska ätten. Det stora antalet namn på hedniska kultplatser, som ingår i sockennamnen både i Uppland och Västmanland, talar för ett starkt lokalt inflytande vid sockenbildningen. Upplandslagens stadgande om patronatsrätt till kyrka tyder på att de stora jordägarna gjort en betydande insats för kyrkornas tillkomst.

Södermanland och Närke, som bildade Strängnäs stift, ha synbarligen haft nära förbindelse med Västergötland, men måhända företrädesvis med Uppland. En del kyrkor ha byggts på kungsgårdar, Husaby-Enhörna i Södertäljetrakten, Husaby-Oppunda och Ludgo nära Nyköping och Husaby-Byringe (Husby-Rekarne) i Eskilstunabygden. Södermanland var vid 1500-talets mitt ett typiskt frälselandskap (ca 39 % av mantalssumman mot ca 20 % skatte), och stadgandet i Södermannalagen om patronatsrätt till sockenkyrka ger anledning antaga att denna var en vanlig företeelse. Enligt C. I. Ståhle (N. o. B. 1950)³ voro de flesta prästgårdarna i det medeltida Törens (Södertörns) prosteri, av läge, ägofigur och bygravfält

³ "Sockenbildningen i Törens prosteri."

att döma, vid kristendomens införande gamla självständiga bebyggelser, som tydligen vid socknens bildande anslogos till prästens uppehälle. Detta pekar i samma riktning: landhogårdar skänkas av en större jordägare för den nya socknens behov. Tre av kyrkorna, Salem, Botkyrka och Ekerö, ha uppenbarligen byggts på stormansgods.

Det yngsta och minsta medeltidsstiftet, Varend med biskopssäte i Växjö har Hylander av naturliga skäl ägnat ett särskilt intresse och i en exkurs "Sockenbildningen i Varend" sökt uppdraga riktlinjer för den första utvecklingen under medeltiden. Av de fem gamla häraderna inneslöt Kinnevald, Allbo, Konga och Norrvidinge folklandets större odlade bygder, varemot det sjätte häradet, Uppvidinge, var en skogs- och gränsbygd utan större sammanhängande jordbruksområden. Nägot kungligt inflytande på den äldsta sockenbildningen kan icke skönjas, däremot torde denna ha kommit till under ledning av eller i nära anslutning till ärkebiskopen i Lund, vars skyddsherreförhållande till Växjöstiftet under 1100-talets förra del var påfallande. Man kan därför i den avlägsna landsändan tänka sig en rent kyrklig ledning av sockenindelningen i anslutning till häradsindel-

ningen. Nu är det karakteristiska, att i ett vart av de fyra jordbrukshäraderna ett antal kyrkor sannolikt byggts såsom gårdskyrkor. Dessa kunna ha tjänat såsom "stöttrupper" för kristningen av häradet. Uppvidinge härads karaktär av skogsbygd utesluter måhända tillvaron där under tidig medeltid av en stormannaklass, vilken kunnat fylla den uppgift som härvidlag blivit dess lott på andra håll.

Vad man vet om Uppsalaärkebiskoparnas verksamhet och auktoritet i Norrlandet samt frånvaron där av en stormannaklass gör antagligt att den relativt sena sockenindelningen ägt rum under kyrklig ledning men i nära samverkan med kungadömet och menigheterna. På sockenbildningen i Västerbotten har kungadömet genom kolonisationskoncessionerna på 1300-talet haft ett avgörande inflytande.

Den jämförande metod, som Hylander tillämpar, är stimulerande, och det är att hoppas att dess vidare utformning bör kunna bidra till att sprida ytterligare ljus över den betydelsefulla epok i Sveriges kulturhistoria som sockenbildningen bildar. För detta ändamål skulle säkerligen en fullständig arkeologisk inventering av kyrkorna än hittills kunnat ske och en gruppering av dem och socknarna i åldersskikt ge märkliga rön.

Summary

In his work "The ecclesiastical organization with special regard to the diocese of Växjö" (*Den kyrkliga indelningen med särskild hänsyn till Växjö stift*) dean Ivar Hylander has defined the main features of the origin of the ecclesiastical organization in Sweden according to latest researches. The organization of the non-Christian community is often the basis of the division in pastorates, upon which in their turn the civil communities rest. Before the 13th century the church appealed in its missionary work above all to the great lords in the province, as the royal power was still rather weak. First of all a cathedral was built in the capital of the province, often close to and in rivalry with pagan cult centres. Next after that the great landed proprietors had churches erected on their estates, and last of all the village-churches were built, around which parishes were formed. Sometimes the building was a combined church and stronghold. The parsonage was given to the church by the farmers, the great proprietors or — what was most common — redeemed by the parish people.

However certain variations in the development can be observed in the different dioceses. In the oldest diocese in Sweden, Skara, the bishop himself was the leader of the building of churches, which were mostly located in villages, where then usually one of the farms

became parsonage. In the diocese of Linköping on the other hand the king was the owner of big estates, so there he had the first churches erected, and then the peasants continued the building of churches; here a certain plan for the parochial formation has been followed. The building of some stronghold-churches erected in the east was presumably supported by the State. In the present archdiocese, however, many heathen parish names denote a local influence on the parochial organization. The existence of patronage to the parish churches, mentioned in the old provincial law of Uppland, tells us that the proprietors have played an important rôle. The same circumstances are found in the diocese of Strängnäs, but here many churches are also built on the royal demesnes. The youngest diocese from the Middle Ages is Växjö, where the parochial organization has been directed by the church through the archbishop of Lund, who was somehow the protector of the Växjö diocese. The churches on the big estates are here to be considered as a sort of advanced-guard. Norrland, finally, where the organization was last finished had no great proprietors, who everywhere else had been of such importance. Here the parochial organization has been settled by the church in collaboration with the State and the people.

Handsken som rättslig symbol än en gång

Av *Lizzie Carlsson*

Handsken vid edgång

Sedan min undersökning "Handsken och fanan. Två gamla rättssymboler" förra året publicerades i denna tidskrift, har nytt material framkommit, ägnat att ytterligare belysa handsksymboliken. Det gäller framför allt handskens användning vid edgång. Det må därför anses befogat att än en gång återkomma till ämnet.

De nya rättsfall, som tillkommit, äro två och gälla värjemålsed. Båda äro från slutet av 1500-talet. Det äldsta är från 1587 från dåvarande Saaris socken i Tavastland och hämtat ur en saköreslängd. Det lyder:

"Dhenn 29 Julij udi Saris sochnn feltes these efter me sach till 3 mk:r för thet the geffue theris vanthar till en benempd Clemitt thet the wille gå hans lag och torde icke swerie." Nio mansnamn följa.¹

Det andra rättsfallet är från år 1596 från Jönåkers socken i Södermanland. Det lyder:

"Seffredh i Wijk, som näste tinget tilförende fäste lagh för hoor, hade nw these effterskreffne tolf lagmän: (tio

mansnamn följa). Huilke tije stode faste opå, att the wille swäria och wäria Sefred för thet honom wittes och med honom stå all fara, huar theres laggång drifuen blifue. Men Peder i Walinge och Tomas klockare toge sine hansker igen och åthrades, når the såsom the andre för-mante och warnede blefue, att the skulle sikh wäll förese och betänkie huad fare, skade och plicht them förestodh, om för-nempde Sefred brutzig funnes." Då de övriga tio inte brydde sig om någon "för-maning eller varning", tillsade rätten dem, att de inte skulle tillåtas gå eden, eftersom man hade "andre skäl och vitnesbyrd" om saken. Man tillfrågade dem än en gång, om de "sig icke betänka och i saken rätta ville", men de svarade alla, att de ville fria Sefred. Och fördenskull "avsades", att om Sefred befunnes skyldig, skulle det vara, som om de svurit, och de skulle då alla bli straffade som menedare, "vilket de intet emot sade". Då kvinnan, som Sefred var "beryktad" för, inkallades, bekände hon frivilligt, att hon haft lägersmål med Sefred.²

Då handskproceduren i båda dessa fall — liksom i ett flertal av de tidigare anförda — intimt sammanhänger med själva formerna för värjemålsedens avläggande, är det måhända ändamålsenligt att i korthet redogöra för edgårdsmannainstitutet, som spelat en stor roll i pro-

¹ Finlands riksarkiv, Helsingfors 4262:48 v. Detta belägg har meddelats mig av professor Ragnar Hemmer, Helsingfors, som också godhetsfullt har ställt en avskrift av handlingen till mitt förfogande. Jfr Ragnar Hemmer i Tidskrift utg. av Juridiska föreningen i Finland, 1951, s. 229. — Jag har också haft förmånen att per brev med professor Hemmer diskutera det här behandlade ämnets rättshistoriska aspekter. — En uppsats om handsken som symbol vid tvekamp kommer inom den närmaste framtiden att publiceras på annat håll.

² Sörmländska häradsdomböcker från 1500-talet, utg. av Magnus Collmar, 1953, s. 61 f.

cessrättens historia och först år 1695 avskaffades. De tidigare redovisade rättsfallen komma att mot denna bakgrund än en gång kommenteras.

Enligt Kristofers landslag ägde den, som kommit i uppenbart rykte och blivit anklagad för missgärning, rätt att svära sig fri.³ Förutsättningarna för värjemålseden var naturligtvis, att bindande bevis mot svaranden inte förelåg. Edgången tillgick så, att svaranden vid tinget "fäste lag", dvs. förband sig att vid nästa ting infinna sig med ett visst antal personer, edgärdsmän, som tillsammans med honom skulle svära, att han var oskyldig. Vid svårare brottmål var edgärdsmännen antal vanligen tolv, men även ett ringare antal kunde komma i fråga, liksom två eller tre tolfter omtalas. Edgärdsmännen behövde inte själva ha varit åsyna vittnen. De gingo endast med sin personliga välfärd i god för att svaranden omöjligen kunde ha begått brottet i fråga.

Infann sig alltså svaranden inför rätta med sina edgärdsmän, redo att gå eden, kunde denna enligt lagen av domstolen med målsägandens samtycke efterskänkas. Efterskänkt ed gällde som svuren.⁴

Efterskänkande av eden var ett vanligt förfaringssätt. Hur kan man då förklara, att domstolen så ofta befriade edgärdsmännen från deras åliggande, trots att de enligt domböckernas relationer stodo inför rätten, redo att svära? Först och främst måste man antaga, att domstolen

i dylika fall för sin del var övertygad om den anklagades oskuld.

Men sannolikt tillkommer ett moment av irrationell natur, belyst av ett mål, handlagt vid Allbo häradsting år 1624. En kvinna var anklagad för trolldom och skulle gå värjemålsed tillsammans med 6 män och 5 kvinnor. Den allmänna meningen, företrädd bl. a. av församlingens kyrkoherde, var, att kvinnan var oskyldig. Protokollet säger, att det "syntes onödigt, att över denne sak missbruka Guds namn, därför blev eden lagligen uppgiven".⁵ Kvinnan frikändes.

Sannolikt har man att häri se den psykologiska förklaringen till att eden så ofta efterskänktes: att svära i oträngt mål ansågs som ett missbruk av Guds namn.

Det är landslagens bestämmelse om efterskänkande av eden, som tillämpats vid det i Rig 1952 (s. 7) relaterade rättsfallet från Långhundra 1555. Domaren efterskänkte eden, trots att edgärdsmännen inte ens infunnit sig personligen utan endast lämnat sina handskar till svaranden som pant på sin redobogenhet att svära.

Rättsfallet från 1615 från Vendels socken är såtillvida annorlunda som parterna blevo förlikta, sedan svaranden inför rätta företett sina edgärdsmäns handskar. I målet från Åland 1558 tycks kvinnan aldrig ha varit åtalad; hennes far ville endast genom edgången svära sin dotter fri från ett falskt rykte, som gick på heder och ära, och företedde av den orsaken sina edgärdsmäns vantar inför rätta. Också i detta fall efterskänktes eden.

Det mål från 1585, där hustru Ingeborg i Såpeboda var käreande, skiljer sig

³ Kristofers landslag, Tingmålab. 19.

⁴ Kristofers landslag, Tingm.b. 24; jfr Magnus Erikssons landslag, Tingm.b. 18 samt Stadslagen, Rådst.b. 29. Edgärdsmaninstitutets utveckling är ett i processrättens historia så gott som oskrivet kapitel. Ett rikhaltigt material till belysande av institutets praktiska tillämpning finns i Stockholms stads medeltida tänkeböcker. Om edgärdsmanprocessen i landskapslagarna se Holmbäck-Wessén, Svenska landskapslagar, Inledning till resp. lagar.

⁵ Allbo härads dombok 1624, Göta hovrätts arkiv, Jönköping, fol. 4.

i så måtto från de övriga fallen (avseende värjemåsed) som eden här verkligen avlades av samtliga edgårdsmän så när som på en, vars handske inlämnades för rätten och godtogs som svuren ed.

Av de sammanlagt sju fall, som här och i den föregående undersökningen behandlats, intager det ur Åbo domkyrkas svartbok hämtade från år 1446 en särställning, då det där inte är fråga om värjemåsed utan om ed svuren av synemän vid ägorättstvist. Något efterskänkande av eden kunde ju under sådana förhållanden inte komma i fråga. Av det visserligen knapphändigt och oklart avfattade dombrevet kan man inte utläsa något annat än att domstolen, landsrätten i Åbo, godtagit handskarna som likvärdiga med en personligen avlagd ed i fråga om tio av de tolv synemännen.

Rättsfallet påkallar särskilt intresse därigenom, att det här i olikhet med de övriga målen inte var en underordnad domstol utan landsrätten i Åbo, som godkände proceduren med handskarna. I sin egenskap av Finlands högsta domstol intog ju landsrätten en i hög grad auktoritativ ställning. Det var först sedan det visade sig, att handskarna inte tillhörde de föregivna vittnena utan att en förfalskning förelåg, som domstolen hade något att invända — inte mot formerna för edens avläggande utan mot förfalskningen som sådan.

Samtliga de i den tidigare uppsatsen omnämnda fem rättsfallen ha, vart och ett i sitt slag, något att ge juridiskt eller allmänt kulturellt. På samma sätt förhåller det sig med de två nytillkomna. I det först citerade målet från Saaris socken hade alltså nio personer (möjligen flera) förpliktat sig att genom edgång

värja den anklagade Klemet, och som pant på att de skulle infria sitt löfte hade de lämnat denne sina vantar. Men då det gällde att uppfylla löftet, vägrade de nio tilltänkta edgårdsmännen och togo sina vantar tillbaka. Utan tvivel får man tänka sig, att de under tiden fått sådana upplysningar om Klemet, att de inte längre voro beredda att gå i god för hans oskuld. För denna sin vägran blevo de dömda till böter.

Någon bestämmelse i landslagen, som kan motivera detta utdömande av böter, finns inte direkt, men sannolikt har man tillämpat en paragraf angående nämndeman, som om han vägrade att värja eller fälla den anklagade, kunde bötfällas.⁶

Under alla förhållanden står rättens tillvägagångssätt i detta fall i uppenbart motsatsförhållande till det ovan refererade rättsfallet från Jönåkers socken. Härvidlag hade den anklagade Sefred lycrats anskaffa tolv män, som voro redo att gå i god för att han var oskyldig. Också i detta fall hade den anklagade mottagit edgårdsmännens handskar som pant, och dessa hade inlämnats till domstolen. När saken var före vid tinget och eden skulle avläggas, inställde sig edgårdsmännen personligen. Utan tvivel hade domstolen vid detta tillfälle kännedom om att den kvinna, som Sefred skulle haft lägersmål med, redan bekant eller var redo att bekänna.

Det är mot den bakgrunden man har att se domstolens förmaningar till edgårdsmännen att noga betänka sig, innan de gingo eden. Två av männen ångrade sig också och togo tillbaka sina handskar och därmed också sitt löfte att svära. Härvidlag var det emellertid — i motsats till det förutnämnda fallet — i så ringa

⁶ Kristofers landslag, Tingm.b. 34.

grad fråga om böter, att rätten tvärtom uppmanade de övriga tio att förfara på samma sätt. Då dessa vägrade och höllo fast vid att de ville fria Sefred, förklarade rätten, att de inte skulle tillstodjas gå eden men att denna likväl skulle betraktas som svuren, om det visade sig att Sefred var skyldig, i vilket fall edgärdsmännen skulle dömas för mened.

Rättens egendomliga förfarande saknar stöd i den skrivna lagen, som visserligen bestämmer, att *efterskänkt* ed skulle betraktas som svuren. Men här var det ju inte fråga om att *efterskänka* utan *förbjuda* edgång.⁷

Som framgår av referatet visade det sig, att Sefred enligt kvinnans vittnesbörd var skyldig. Handläggningen av ärendet uppskötts för ytterligare förhör.⁸

Om man sammanställer de här refererade sju beläggen för handskens symbo-

⁷ I Stockholms medeltida tänkeböcker finns ett exempel på att domstolen (fogden) vägrade att godtaga värjemålsed för tjuvnadsbrott. Stockholms stads tänkeböcker 1483—1492 utg. genom Gottfrid Carlsson, 1944, s. 125.

⁸ Mot bakgrunden av det här senast relaterade fallet ser jag mig föranlåten att något modifiera ett uttalande, som jag gjort i den föregående uppsatsen. Det gäller målet från Vendels socken från år 1615, där originalprotokollet och det renoverade protokollet på en punkt divergera. I det förra står det, att svaren "lade fram deras handskar, som hade lovan gå med sig", under det att det senare protokollet ingenting nämner om handskarna, men däremot säger, att de tolv edgärdsmännen voro personligen närvarande i rätten. Jag har då givit uttryck åt den meningen, att det är den ursprungliga texten, som får tillmätas vitsord, då proceduren med handskarna skulle bli meningslös, om man tänker sig, att edgärdsmännen voro närvarande i rätten. Det sannolikaste är, att denna tolkning är riktig. Men det finns också en annan möjlighet. Det *kan* ha tillgått på följande sätt: sedan svaren fäst lag, hade han av sina edgärdsmän motagit deras handskar som pant, men dessa hade inte företetts inför rätta, förrän vid det tillfälle, då eden verkligen skulle avläggas; edgärdsmännen voro då personligen närvarande. I så fall äro båda protokollen korrekta.

liska användning vid edgång, finner man, att tre äro från Uppland, tre från Finland inklusive Åland och ett från Södermanland — alltså samtliga från Svearättens jurisdiktionsområde. Är detta endast en tillfällighet? Frågan låter sig inte besvaras, förrän ytterligare exempel på proceduren framdragits ur arkivgömmorna.

I detta sammanhang kan måhända ett rättsfall, i viss mån analogt med handskproceduren, omnämnas. Inför Kinnevalds häradsrätt handlades år 1603 ett mål, varvid värjemålsed skulle avläggas. Edgärdsmännen voro inte alla tillstädes "utan hade låtit uppskriva sina namn på en sedel samt sina bomärken".

Förbindelsen från edgärdsmännens sida att gå eden hade alltså i detta fall den formen, att deras namn uppskrivits på en "sedel" jämte deras bomärken. Rätten godkände emellertid inte detta förfaringsätt såsom svuren ed utan målet uppskötts till nästa ting.⁹

En sammanfattande översikt av de här behandlade "handskfallen" ger följande resultat. Sex av de sju fallen avse värjemålsed, ett edgång vid ägorättstvist. I det sistnämnda fallet (från år 1446) tycks handskarnas inlämnande vid domstolen (landsrätten i Åbo) ha godtagits som svuren ed.

De återstående sex fallen, som avse värjemålsed, äro av följande karaktär: 1615: parterna blevo förlikta.

1555 och 1558: eden efterskänktes i enlighet med landslagens bestämmelser.

1587: edgärdsmännen togo tillbaka sina handskar och därmed förbindelsen att

⁹ Kinnevalds härads dombok, Göta hovrätts arkiv, Jönköping, 14 okt. 1603. Docent Gunnar Hedströms avskrifter ur domböckerna, som godhetsfullt ställts till mitt förfogande.

gå eden. För detta sitt förfaringsätt blevo de bötfällda av domstolen.

1596: två av edgärdsmännen togo tillbaka sina handskar; då de övriga tio höllo fast vid sin förbindelse, förbjödos de av domstolen att gå eden men skulle likväl, om svaranden befundes skyldig, straffas som menedare.

1585: samtliga edgärdsmän gingo eden så när som på en. Denne hade till domstolen inlämnat sin vante, ett förfaringsätt som godkändes som svuren ed; domen överklagades emellertid av kåranden bl. a. under motivering, att eden var "falsk och orätt".

Kröningshandskarna

Vid Erik XIV:s praktfulla kröning den 29 juni 1561 i Uppsala domkyrka förekom en detalj, som förtjänar beaktande. Enligt ceremonielet smordes konungen först på övligt sätt av ärkebiskop Laurentius Petri. "Därefter drager biskop Lars handskarna på K. M." — heter det — "och sätter ringen utanpå sägandes: Gud, som dig till det helga evangelii kunskap kallat haver, bevara din tro skär och ren allt intill ändan."

Därefter band ärkebiskopen det lilla svärdet vid konungens sida, han ikläddes den stora kröningsmanteln och leddes sedan till den kungliga tronen, där kronan sattes på hans huvud. Sedan han sålunda blivit krönt, överlämnade biskoparna till honom spiran, äpplet och det stora svärdet. Därefter utropade härolden honom till Sveriges konung.¹⁰

I den högtidliga liturgiska akten ingick sålunda, att konungen omedelbart efter

¹⁰ Ceremonier som uti Konglige Majestätz.. Erichs then 14.. Cröning i Upsala begångne äre then 29 juni Anno 1561. Tryckt hos Eric Jöransson Tegel, Konung Eric den XIV:s historia, 1751, s. 325 ff.

smörjelsen ikläddes handskarna, som alltså tillhörde de kungliga insignierna. Huruvida Erik härvidlag haft en inhemsk tradition att följa, veta vi ingenting om, då kröningshandskarna inte nämnas i vårt land varken under medeltiden¹¹ eller vid Gustav Vasas kröning. Orsaken härtill kan dock vara det torftiga källmaterialet.

Erik hade emellertid i detta avseende en så mycket rikare utländsk tradition att bygga på. Som kungliga och kejsrerliga insignier äro handskarna redan tidigt kända i Tyskland och ingingo fr. o. m. 1100-talet i kröningsornaten.¹² Då kejsar Otto IV († 1218) angående sin begravning förordnade, att han skulle ikläddas full ornat, heter det bl. a., att han skulle ha handskar på händerna och ring på fingret. Liksom vid Erik XIV:s kröning placerades ringen utanpå handskarna.

Trots att konungshandskarna alltså i Tyskland tillhörde kröningsornaten, nämnas de inte i de tyska kröningsceremoniens liturgi. Annorlunda förhöll det sig i Frankrike, där enligt konung Karl V:s kröningsordning av år 1365 svärd, ring och handskar skulle av kröningsförrätta-

¹¹ Jfr Hans Hildebrand, Sveriges medeltid, 1884—98, II, s. 19 ff.

¹² Om konungshandskarna i Tyskland, Frankrike och England jämför B. Schweineköper, *Der Handschuh im Recht, Ämterwesen, Brauch und Volksglauben*, 1938, s. 40 ff. Som framgår av ovanstående är Schweineköpers uppgift s. 53, att konungshandskarna ej varit kända i de nordiska kungarikena, icke med verkligheten överensstämmande vad Sverige beträffar. Ett indicium för att kröningshandskarna funnits också i Danmark har man i den bild av konung Erik Menved och hans drottning, som pryder deras gravsten i Ringstedes kyrka. Konungen framställs på bilden i full ornat med krona, spira och svärd. På händerna har han handskar. Också drottningen, som på gravstenen avbildas med krona och spira, är iklädd handskar. Detsamma är förhållandet med Valdemar Atterdag på en kalkmålning i St. Peters kyrka i Næstved.

ren högtidligen invigas och välsignas. Meningen med handskarna var, att den — enligt katolsk uppfattning — heliga oljan, varmed händerna smorts, inte skulle profaneras genom beröring.

Alla dessa anordningar voro övertagna från biskopsinvigningen. Genom benediktationen av ringen blev kungen förmäld med sitt rike.¹³

Också i England spelade kröningshandskarna en stor roll, och det var under medeltiden vanligt, att kungarna begravdes med handskar och ring. I kröningsordningen upptogs de emellertid först år 1377, men ha sedan bevarat sig i England och förekommo ännu vid Georg VI:s kröning år 1937.

Eftersom handskarna i motsats till vad fallet var i Tyskland direkt nämnas i den liturgiska ordningen för Erik XIV:s kröning, kan förebilden knappast ha varit tysk. Om man bortser från möjligheten, att konungshandskarna — trots bristen på belägg — verkligen funnits i vårt land tidigare, förefaller det sannolikast, att

¹³ Percy Ernst Schramm, *Der König von Frankreich*, Zeitschrift der Savignystiftung für Rechtsgeschichte, Kanon. Abt. 26 (1937), s. 245.

Erik i detta fall följt engelskt exempel. År 1561 var Dionysius Beurreus svenskt sändebud i London. Till honom skrev kungen, att han borde återvända till Sverige till kröningen samt att Erik gärna skulle se, "att I då hade med eder antecknat om allehande ceremonier, hurusåsom det plägar tillgå uti andre konungahöv, när sådane solennitet förhanden är".¹⁴ Möjligen har Beurreus, som var närvarande vid kröningen och där blev slagen till riddare, bland dessa ceremonier antecknat också det engelska bruket med kröningshandskar.

Med tanke på den lyx, som utvecklades vid Eriks kröning, har man all anledning förmoda, att han följt utländska seder i fråga om handskarnas dyrbara och praktfulla utsmyckning. Ty även om handskarna i fråga om betydelse icke kunde mäta sig med de egentliga riksregalierna, kronan, äpplet, spiran och svärdet, så voro de dock insignier på den kungliga makt och myndighet, som Erik genom den ståtliga kröningsceremonien var så angelägen om att framhålla.

¹⁴ Ingvar Andersson, *Erik XIV* (1935), s. 72.

Zusammenfassung

Der Handschuh bei der Eidesleistung

Seitdem ich meinen Aufsatz „Der Handschuh und die Fahne“ in dieser Zeitschrift veröffentlicht hatte, sind nunmehr zwei weitere Rechtsfälle bekannt geworden, die geeignet sind, die Bedeutung des Handschuhs als Rechtssymbol beim Reinigungseid zu beleuchten. Der eine dieser Rechtsfälle ist einem Verzeichnis der Geldstrafen der Gemeinde Saaris in Finnland aus dem Jahre 1587 entnommen. Damals hatten sich 9 Personen verpflichtet, durch Eidesleistung einen gewissen Klemet zu verteidigen; als Pfand hatten sie ihre Handschuhe hinterlegt. Da es nun galt, das Versprechen einzulösen, weigerten sich die fraglichen Eideshelfer und nahmen ihre Handschuhe zurück. Wir dürfen zweifellos annehmen, dass diese Männer inzwischen Auskünfte über Klemet eingeholt hatten und nun nicht mehr gewillt waren, für seine Unschuld zu bürgen. Da sie sich weigerten den Eid abzulegen, wurden sie zu einer Geldbusse verurteilt. Aber eine ausdrückliche, diese Art von Geldbussen begründende Vorschrift ist in dem geltenden Gesetz, dem sog. Kristofers Landesgesetz nicht enthalten.

Der zweite Rechtsfall, aufgezeichnet im Jahre 1596, stammt aus der Gemeinde Jönsåker in Södermanland. Ein gewisser Sefred war wegen Notzucht angeklagt worden. Daraufhin hatten sich 12 Männer verpflichtet, durch gemeinsame Eidesleistung für die Unschuld des Angeklagten einzutreten und als Pfand hierfür überliessen sie ihm ihre Handschuhe.

Als die Sache vor Gericht kam, waren die Eideshelfer persönlich anwesend. Das Gericht hatte wahrscheinlich von der Schuld des Angeklagten Kenntnis erhalten, denn es ermahnte die Eideshelfer vor der Ablegung des Eides sich genau zu besinnen. Es gereute auch zwei

von ihnen, und diese nahmen ihre Handschuhe zurück. Im Gegensatz zu dem vorhergenannten Fall handelte es sich diesmal so wenig um Geldbusse, dass das Gericht die übrigen 10 Männer aufforderte dasselbe zu tun. Doch die Eideshelfer widersetzten sich, und sie bestanden darauf, den Eid zu leisten, um die Freisprechung von Sefred zu erwirken. Daraufhin erklärte das Gericht, dass es ihnen nicht erlaubt sei, den Eid zu schwören, dass dieser aber als geschworen gelten solle; stellte es sich aber heraus, dass Sefred schuldig war, würden die Eideshelfer wegen Meineids verurteilt.

Das geschriebene Gesetz, das allerdings bestimmt, dass ein vom Gericht erlassener Eid als geschworen betrachtet werden sollte, bietet in Wirklichkeit keinerlei Handhabe für das eigentümliche Verfahren des Gerichts. Hier handelt es sich nicht darum die Eidesleistung zu *erlassen* sondern sie zu *verbieten*.

Die Krönungshandschuhe

Es ist anscheinend bisher übersehen worden, dass die Handschuhe als Symbol der königlichen Macht zu den schwedischen Kroninsignien gehörten. Dafür zeugen die prachtvollen Krönungsfeierlichkeiten anlässlich der am 29. Juli 1561 im Dom zu Uppsala stattgefundenen Krönung Eriks XIV. Nachdem der Erzbischof Laurentius Petrus den König gesalbt hatte, bekleidete er ihn mit den Handschuhen und streifte ihm den Ring darüber mit den Worten: „Gott, der Dich zum Erkennen des Heiligen Evangelii gerufen hat, bewahre Deinen Glauben lauter und rein bis zum Ende.“ Die Handschuhe werden also geradezu im Krönungszeremoniell erwähnt, das sich in dieser Beziehung wahrscheinlich an das englische Vorbild anlehnt.

ÖVERSIKTER OCH GRANSKNINGAR

ANDERS HAGEN: *Studier i jernaldrens gårdssamfund* (Universitetets oldsaksamlings skrifter IV). With english summary. Oslo 1953. 399, s., ill. Pris. no. kr 20:—.

Konservatorn vid Universitetets oldsaksamling i Oslo Anders Hagen har i detta arbete framlagt resultaten av en omsorgsfull utgrävning av en gårdsanläggning från 400—500-talen i Sostelid i Åseral, Vestagder. Det särskilda värdet hos denna fyndplats sammanhänger med att den sedan folkvandringstid legat helt öde och alltså orörd av senare bebyggelse eller odlingsföretag. Utgrävningen begränsades icke till byggnadsgrunden och inom området liggande gravplatser utan utvidgades att omfatta hela inägorna med åkermark, röjningsrösen och stengården. Därigenom har den avsevärt vidgat vår kunskap om tidens kulturförhållanden.

Hagen har emellertid inte nöjt sig med att framlägga en grävningsberättelse med till denna knutna mera kortfattade kommentarer. Med utgångspunkt från Sostelid har han uppdragit viktiga frågor till utförlig behandling och därvid vidgat perspektivet inte blott till de nordiska länderna utan även ut över Europa. Hans bok har på så sätt fått ett ökat intresse och är väl ägnad att ligga till grund för diskussion även av mera allmänt kulturhistoriska frågor. Endast några av dessa kunna i det följande antydvas.

Byggnaderna på Sostelid ha många paralleller på andra håll i Norge men äro också utan tvivel besläktade med våra "kämpagravshus" på Gotland och Öland, liksom även med något äldre jylländska hus. Förf. genomgår på nytt hela materialet och gör flera värdefulla påpekanden. Han hävdar bland annat att "storfamiljen" är den naturliga bebyggelseenheten, när det gäller dessa anläggningar och polemiserar i detta sammanhang mot det oklara

begreppet "(lands)bybebyggelse" med alla de felaktiga associationer det för med sig.

De beräkningar förf. företagit av antalet klavbundna djur på varje gård äro mycket värdefulla, om också med nödvändighet behäftade med stor osäkerhet. Ibland framkommer en viss valhänthet hos förf. vid användningen av etnologiskt källmaterial. På tal om det förhållandet att människor och kreatur den tiden bodde under samma tak anför han Johannes Skars skildring av den sällskapliga samvaro som i Setesdal liksom på många andra håll i Norden med förkärlek var förlagd till de varma fähusen. Redan här hade det väl i stället funnits anledning att hänvisa till det otvivelaktigt besläktade s. k. sachsiska huset, som mera i förbigående och i annat sammanhang omnämnes frammot slutet av boken.

En stor stenläggning i närheten av byggnaderna på Sostelid försöker förf. hypotetiskt förklara som en horg, gårdens privata helgedom, något som åtminstone med de av honom anförda skälen måste anses som helt förfelat. Kan det inte, trots de av förf. gjorda invändningarna, gälla en platå för anläggande av ännu en, kanske aldrig uppförd byggnad?

Många gånger skulle vida bättre källor ha kunnat utnyttjas, när det gäller motsvarigheter till de iaktagna företeelserna i senare tid. Det må vara nog att som exempel nämna den ålderdomliga kolningen i grop i stället för i mila. Förf. anför Lars Levanders tafatta uppteckning från Malung — för övrigt vanständig av en mängd tryckfel — medan det i själva verket finnes åtskilliga värdefulla uppgifter i den vetenskapliga litteraturen, bland annat även en kort sammanfattande skildring av Sune Ambrosiani (i denna tidskrift 1927, s. 31 ff.).

Dessa randanmärkningar äro emellertid av ringa betydelse i förhållande till allt det nya som förf. bjuder oss. Yärdefullast är utan

tvekan påvisandet av åkermark i Norge, möjlig att säkert datera till olika forntida epoker. Av särskilt intresse är i detta sammanhang iakttagelserna på gravfältet vid Hunn i Borge, Östfold, där man liksom på sina håll i Danmark kunnat iakttaga spåren av årdrets gång i den sterila grunden, varvid åkerjorden dragits ned i alven och tecknar sig som mörka streck. Man kan tydligt se att jorden blivit bearbetad kors och tvärs och hur plöjaren gått omkring stenar och berghällar. Åkern kan på goda grunder dateras till bronsålder eller keltisk järnålder. Som Hagen mycket riktigt påpekar, ger detta fynd, sett i samband med de bohusslänska hällristningarnas plogbilder, djupare perspektiv åt vår kunskap om kulturförhållandena väster om Göta älv i detta avlägsna tidsrum.

I samband med iakttagelser på ett gravfält på Moland i Bö, Telemark, ifrågasätter förf. om den gamla åkern, som här är av annat slag, icke blivit plöjd med plog med vändskiva. Ovanpå åkern lågo gravhögar, av vilka en sannolikt kan dateras till folkvandringstid. Är detta riktigt — och förf. uttalar sig senare i boken med större säkerhet än i själva fyndberättelsen (jfr s. 251, 263 och 267) — ha vi här det tidigaste säkert kända fallet av en verklig plog i Skandinavien.

I samband med frågan om den första röjningen av Sostelid och andra liknande boplatser kommer förf. även in på svedjebruket. Diskussionen blir här ganska förvirrad, eftersom han utgår från att det utvecklade östfinska svedjebruket, det som vi numera kalla det karelska, är en företeelse med "meget gamle rötter". Han anför som auktoritet Gösta Grotenfelt, som i sin avhandling från 1899 räknar med att metoden är lika gammal som jordbruksbefolkningen i Finland. Kustaa Vilkuna har dock uppvisat, hur den vann spridning österifrån först under medeltiden och hur den hade sin förutsättning i exporten av stora spannmålsskördar (Finskt museum 1935). Något värde för bedömandet av bebyggelsens större eller mindre labilitet i de skandinaviska länderna kan denna mycket specialiserade näringsgren icke ha.

Anders Hagen avslutar och sammanfattar sitt arbete med en syntes, däri han i motsättning till tidigare forskare på området hävdar en viss kontinuitet i bosättningen, i det att den

omläggning som kanske kan iakttagas under bronsålder—tidig järnålder inte skett sprängvis utan så småningom och i kontakt med förhållandena utanför Norges och Nordens gränser. Som en konsekvens följer bland annat att han inte är benägen att tillmäta klimatförsämringen under tidig järnålder någon avgörande betydelse i detta sammanhang. Det är sannolikt att en sådan syn kommer att dominera den följande forskningen och att den kommer att styrkas av nya rön.

Studierna över järnålderns gårdsorganisation äro välskrivna och läsbara, även om förf. ibland har svårt att koncentrera sin framställning och ogärna avstår från att upplysa läsaren om varför han disponerar sin framställning på det ena eller andra sättet.

Gösta Berg

JOHAN PETTERSSON: *Den svenska skagerakkustens fiskebebyggelse*. En etnologisk studie. Engelsk summary. Akad. avhandl. Lund 1953. 263 s., ill. Pris häft. 28 kr.

Johan Pettersson har i sin doktorsavhandling, *Den svenska skagerakkustens fiskebebyggelse*, tagit till uppgift, att "undersöka fiskebebyggelsens karaktär med hänsyn till tid, rum (läge, omfattning, form) och funktion" samt klargöra det bebyggelsehistoriska förloppet och olika näringsgrenars inflytande på bebyggelsens karaktär. Avhandlingen lämnar två värdefulla tillskott till vårt vetande på detta område. Det ena utgöres av en samlad och fylligare redogörelse än vi förut haft för de rester, som finnes efter ett stort antal stenbyggnader på skagerakkusten. Åtskilliga av dessa har författaren själv återupptäckt och därigenom berikat vårt forskningsmaterial. Andra har visserligen tidigare varit kända men kommer, när de införes i större sammanhang och komparativ analys att framträda i delvis nytt ljus. Här finnes också i särskilda förteckningar för bestämda epoker sammanförda ett större antal samtida notiser om fiskebebyggelsen än vi förut haft tillgång till. Dessa förteckningar omfattar tillsammans bortåt femtiotalet sidor och upptar skulle jag tro vartenda fiskeläge på kusten, både små ensamliggande strandställen och stora folk-

rika samhällen, såväl de längesedan ödelagda som de efter taktfast motordunk livligt pulserande. Med hjälp av ortregister i slutet av boken kan den lokallistoriskt intresserade snabbt och bekvämt få notiser om när de olika platserna blivit omnämnda i kamerala handlingar och äldre litteratur. Av allmänare intresse är de stödjepunkter, vi därigenom kan erhålla för översikter över fiskelägenas existensförlopp och analyser till klarläggande av deras uppkomst och fortbestånd.

Vid valet av källmaterial har Pettersson i fråga om primärdokumentet stannat vid stenbyggnaderna och ett antal tomtningar av sten. Träbyggnaderna, som dock utgör huvudparten av byggnadsbeståndet i Bohuslän, har liksom fångstfält och odlingar praktiskt taget förbigåtts. Bland mängden av sekundära, berättande källor har han utvalt landskaps- och lantmäterikartor, jordeböcker och skattelängder samt äldre topografisk litteratur och reseuppteckningar. Brandförsäkringshandlingar, bouppteckningar och utredningar om ägo- och tomtförhållanden har helt förbigåtts. Museernas stora traditionssamlingar i form av föremål, ritningar, bilder och uppteckningar har icke diskuterats och knappast alls utnyttjats. Ansatserna till källkritik är blygsamma för att inte säga valhänta. Här endast några exempel. Tillförlitligheten hos den bästa av landskapskartorna — upprättad av Felterus 1673 — kontrolleras genom jämförelse med uppgifterna i jordeboken för samma år. Därvid konstateras genom stickprov rörande hemmanen i 4 socknar (s. 15, not 1), att kartans tecken och jordebokens uppgifter stämmer i 1 men divergerar i 3 socknar. Liknande stickprov beträffande 7 stycken byar (s. 15—16) visar överensstämmelse i 5 och divergens i 2 fall. Beträffande fiskebebyggelsen "observeras att jordeboken endast i fråga om Morlanda socken redovisar strandsittare och fiskelägen under särskild rubrik. Följaktligen är det främst bland dessa man har skäl att vänta en någorlunda fullständig redovisning" (s. 16). På detta lilla område visar det sig emellertid, att inte mindre än 6 av de i jordeboken nämnda fiskelägena saknas på kartan. Längre fram (not å s. 142) konstateras dessutom, att bebyggelse-tecknens användning på kartan är oklar. Lantmäterikartorna betecknar författaren såsom "det stora kartografiska huvud-

materialet" och anser, att de "utgöra det ojämförligt viktigaste källmaterialet för en bebyggelseundersökning" (s. 25). Han anmärker visserligen att de "uteslutande äro gjorda för att upplysa myndigheterna om gårdarnas skatteförmåga" (s. 23). Men han har inte fått klart för sig, att man på dessa kartor över lantbrukarnas markägor, företrädesvis de odlade, inte kan vänta sig att finna någon detaljerad redovisning av fiskebebyggelsen på den mera summariskt redovisade utmarken. Någon sådan redovisning ingick inte i lantmätarnas uppdrag. Det går därför inte, att ur de små schematiska husecknen på dessa kartor läsa ut så mycket som författaren gjort om fiskelägena och deras husbestånd, framför allt inte i negativ riktning. Några stickprov ur bouppteckningar visar, att dessa utgör ett värdefullt korrektiv för kontroll av kartornas vittnesgillhet och att husbeståndet även under 1700-talets förra del var vida mer differentierat än kartorna låter förmoda. Sålunda hade i Fjällbacka 1757 Anders Nilsson "1 manbyggning med 3 rum och stuga, cammare och kiök, 1 siöbod, 1 litet fähus"; 1761 Peter Fjällström "1 loftsbyggning med stufwa, cammare och kiök, 1 sjöbod, 1 lada med fähus"; i Grebbe-stad 1758 Christer Hansson "2/3 delar av värdet i wäningshus, lada, fähus, bryggghus, torvhus och sjöbod"; i Hunnebostrand 1759 Lars Christensson "1 stuga med kammar och förstuga, 1 fähus, 1 lada, 2 gamla bodar, 1 glt torfhus"; 1756 Olof Nilsson "1 ryggåsstuga och ett litet kiök med loft över, 1 förbod för dörren, 1 lada med vägar, 1 siöbod, 1 gl d:o, 1 litet fähus"; i Fiskebäckskil 1742 Per Hanssons hustru "1 stuga och en liten kammare med loft öfver, 1 siöbod, 1 liten lada med fähus"; 1768 Erik Jacobsson "1 bjelkestuga med kiök, spis och bakugn samt 2 små loft öfver, 1 liten siöbo med brygga, 1 litet fähus"; i Gullholmen 1742 Mårten Simonsson "1 liten gammal stuga med kammare och förstuga, 1 glt bryggghus, 1 gl skjöbod"; 1764 Torger Persson "1 ryggåsstuga, 1 liten bod och förstuga, 1 liten bod vid stranden"; i Värbo 1758 hustru Maria Olufsdotter "1 stuga med förstuga, 1 bod, 1 litet glt låft, 1 gl siöbo, 1 glt fähus".

Såsom framgår (bl a. av not 3 på s. 22) har Pettersson heller icke fått klart för sig skillnaden mellan lantmäterikartor, upprättade över lantbrukares markägor, där i vissa fall

även fiskebebyggelse kommit med på ett hörn, och kartor upprättade särskilt över fiskelägen. Med undantag för de tre i den citerade noten nämnda fiskelägeskartorna började sådana inte upprättas förrän under senare delen av 1800-talet i samband med tillämpande av stadsstadgorna om brandskydd, hälsovård osv. Dessa kartor har författaren föga uppmärksammat. Den största samlingen av de äldre bland dessa, som finnes hos Hvitfeldtska stipendieinrättningen har inte alls blivit omnämnd. Det enda jämförelsematerial Pettersson använder för kontrollerande av kartornas tillförlitlighet i fråga om fiskebebyggelsen är jordeböckerna. Beträffande deras vittnesgillhet i dessa stycken är följande att märka. Såsom av benämningen framgår utgör de förteckningar över jordagods. I konsekvens därmed upptar de i regel inte andra än ägarna till sådana samt deras underlydande. Men fiskare var i allmänhet självständiga och inte underlydande. En del av dem hade så pass markbit, att de infördes i jordeboken, andra hade det inte och kom därför inte med i de äldre jordeböckerna. Fogden på Orust och Tjörn upplyste de svenska undersökningskommisarierna i Bohuslän 1662, att under den danska tiden strandsittarna inte uppförts i jordeböckerna. Vad författaren kallar 1589 års jordebok för Bohuslän är en förteckning över ett antal gårdar, som Henrik Gyldenstjerne det året sålde till danska kronan. I denna finns också intagen en lista över G:s inkomster av lega för bodar i 5 st. fiskelägen. 1600-talets jordeböcker är fåmålta om fiskare. En av de bättre tycks vara den från 1697, men den upptar inte strandsittare i mer än en socken. Jordeboksuppgifterna om fiskebebyggelsen under 1700-talet betecknar författaren själv såsom värdelösa (s. 26, 158). Men trots allt detta anser han, att "jordeböckerna intaga en relativt betydelsefull plats" bland källmaterialet.

Fiskebebyggelsens karaktär belyses i tre kapitel. Det första av dessa bär rubriken säsongfiskebebyggelse. Här behandlas stenbyggnaderna på bohuskusten och jämförelser göres med fiskelägena i Nordnorge och vid Bottniska viken. Det finns emellertid mellan dessa nordliga säsongfiskelägen och stenbyggnaderna på skagerakkusten betydelsefulla skillnader, som gör att man — i varje fall när det gäller

sen tid — måste ställa sig skeptisk till åsikterna att liknande säsongbebyggelse skulle ha förekommit i Bohuslän. För det första är fisketillgångarna på de skilda kustavsnitten mycket olika beskaffade. I Nordnorge och på Sveriges östkust domineras de så starkt av ett enda fiskslag, torsk resp. strömming, att det blivit dessa som praktiskt taget ensamma burit upp i varje fall det självständigt bebyggelseskapande fisket. Detta har självfallet varit inskränkt till den tid på året, då dessa fiskslag gått till. På Sveriges östkust beräknas strömmingfiskets fångstmängder utgöra mellan 70 och 80 % av den totala fiskfångsten. Detta har satt sin prägel på fiskebebyggelsen, som framför allt kring Bottniska viken och norra Östersjön länge karakteriserats av säsongbebodda fiskelägen, där husen under större delen av året stått tomma och övergivna. Till dessa har stadsbor och inlandets lantbrukare med familjer och djur dragit ut för att fiska strömming under en begränsad säsong på några veckor och därefter återvänt till sina fasta hemorter. En del av dessa säsongfiskelägen har efter hand blivit bebodda året om, andra har upphört att existera. Ett fåtal lever ännu kvar som säsongboplatser. I Nordnorge har torskfisket spelat en liknande roll. Dit har karlarna seglat med små öppna båtar för att fiska torsk under vinter och förvår, men sedan vänt åter till sina hemorter, som för många ligger 100 mil och mera ned efter kusten. Till och med bohusläningar har deltagit i fisket däruppe. Även där har många bland de stora agglomerationerna av rorbodar övergått från säsongbebodda fiskevär till permanentbebodda kustsamhällen. Men ännu utgör säsongvären ett framträdande inslag i bebyggelsen på denna kust. För Bohusläns del har man föreställt sig, att sillfisket spelat en liknande roll som strömmingfisket för Sveriges östkust och torskfisket för Nordnorge. Så har emellertid icke varit fallet. Fisket i Bohuslän karakteriseras av stor mångsidighet. Fångstsäsongerna för flera olika slag av fisk och skaldjur griper in i och avlöser varandra i obruten följd. Fångst av långa, olika slag av torsk- och plattfiskar, makrill m. m. samt de båt- och fiskelag, som arbetat med fångst av dessa har spelat en framträdande roll som bebyggelseskapande och samhällsbildande faktorer. Ingen betvivlar, att även storsillfisket

haft avsevärd betydelse. Men föreställningarna om denna har blivit vida överdrivna genom att de under vissa perioder överväldigande sillmassorna satte fart på folkfantasin och i viss mån även bundit forskarna. Storsillens periodvisa uppträdande i enorma mängder har givit upphov till konjunkturmässiga utvidgningar av fisket och utbyggnader av förädlingsanläggningar i form av silsalterier och trankok, vilka fått förfalla när storsillstimmen uteblivit i årtionden. Den för egentlig bosättning upprättade fiskebebyggelsen har i de andra nyssnämnda fiskena haft bredare och varaktigare näringsunderlag än den nyckfulla storsillen. Pettersson framhåller också, "att den stora sillfiskeperioden 1747—1808 icke förmått framkalla något nytt fiskelägesbestånd av tillnärmelsevis samma omfattning som den föregående sillfattiga tiden" (s. 186—187). Inför detta faktum har han emellertid blivit märkbart konsternerad. Hans resonemang på s. 188 ff. och påstående på s. 190, "att något bestämt slags fiske icke kan utpekas såsom den främsta orsaken till uppkomsten av en rad strandsittarbosättningar under 1600-talet", vittnar främst om att han icke fullt satt sig in i, vilken roll de ovan nämnda fiskena faktiskt spelat. Genom att de inbördes kompletterat varandra har de kunnat bilda förutsättningar för bebyggelse med helårsbosättning. Där torsk- och strömmingfiske helt dominerat har det stannat vid säsongbosättning. För båda de nordliga områdena är sådan ofta omtalad i äldre arkivalier och litteratur. Den har också in i nutiden spelat en framträdande roll. Något motsvarande har inte påvisats i Bohuslän. De uppgifter, som Pettersson erhållit rörande användning av "stenhytter" i nutiden, tyder endast på att dessa haft karaktär av tillfälliga lyn för några få nätter eller under oväder, men inte för stadigvarande vistelse under hela fiskesäsonger såsom i de nordnorska och botteniska fiskelägena. Därtill ligger f. ö. "stenhytterna" alltför nära fiskares fasta hemorter. Anmärkningsvärt är också, att någon äganderätt till dem inte har hävdats, vilket ju eljest är regel beträffande såväl byggnader och anläggningar som odlingar, beten och klart fixerade fångstplatser, som regelbundet utnyttjas. Petterssons mening, att vi här har rester efter en bebyggelse för säsongmässig bosättning i

sen tid kan därför ännu inte upptas annat än som en otillräckligt underbyggd hypotes. Säsongmässig bosättning och bebyggelse i samband med fiske diskuteras även i kap. 4. Också här är författarens jämförelser haltande och hans polemik — som ibland glider över till att märka ord — delvis beroende på missförstånd. Näringslivets naturförutsättningar på "land och vand" är mycket olikartade i Bohuslän och Öresundsområdet. Det är uppenbart, att skilda befolkningsgrupper haft olika inställning till fisket och därav betingad bebyggelse. Det är ofrånkomligt, att vid sidan om fiskeläge såsom benämning på grupper av fiskarehabitationer även förekommit en annan benämning nämligen strand med flertalsformen strander. Ingen förnekar, att det i speciella fall därigenom kan uppstå tvekan om innebörden i ordet strand. Att Valsång strand avser gården Valsängs strandremsa ev. med de byggnader, som gårdsägaren där kan ha uppfört må så vara. Men hur är det med Fjällbacka strand, belägen på gårdarna Ödsmåls och Lerstens utmarker? Hur är det med stränderna Smögen, Hasslösund, Gravarne och Fisketången på Vägga utmarker? Och hur är det med Marstrand?

Redogörelsen för helårsbebyggelsens karaktär är splittrad och svår att få grepp om. Dess olika delar är insatta dels i kap. 3 "Kustgårdar och strandställen", dels i kap. 4 "Fiskelägenas bebyggelseförlopp". Kustgårdar och strandställen definierar förf. som jordbruksbosättningar, kuriöst nog även om deras åbor har fiske till huvudnäring. Som fiskelägen betecknas inte blott såsom i gängse språkbruk grupper av fiskarehabitationer utan även ensamliggande sådana. Pettersson besjålas av en berömvärd strävan att genom definitioner komma till klarhet om innebörden i de begrepp och termer, som brukas inom bebyggelseforskningen såväl som i dagligt tal. Men denna strävan driver honom ibland för långt. I levande livet är det ofta omöjligt att klart särskilja olika slag av bebyggelse. Så t. ex. är en klar gränsdragning mellan lantbruks- och fiskebebyggelse icke möjlig att åstadkomma. Liksom tidigare Dalén synes även Pettersson överbetona lantbrukets betydelse som bebyggelseskapande faktor i Bohuslans kustbygd, såväl i den inre som i synnerhet i den yttre, för vilken Pettersson konstruerat en

egen term — strandbygd. Ingen betvivlar att kreaturshållning och jordbruk förekommit även i fiskelägena. Men i vilken utsträckning? De siffror jag i min avhandling "Svenska västkustfiskarna", s. 432, återgivit från 1805 är för den centrala fiskelägesbygden sådana, att de snarare erinrar om kreaturshållningen på äldre tiders oceangående fartyg än på lantställen även med utpräglad karaktär av stöd-jordbruk. I flygeldistriktet kommer siffrorna inte upp till mer än $\frac{1}{3}$ av det svenska medeltalet. Arealsiffran för öppen jord är i de flesta av centraldistriktets fiskelägen noll. I flygeldistriktet erinrar jordinnehavet flerstädes snarare om kåltäppor än om åkerfält. Även om den odlingsbara jorden, såsom Pettersson i anslutning till Dalén betonar, ansetts aldrig så värdefull, har den i yttre kustbygden varit så liten, att den ofta inte kunnat ha mer än underordnad betydelse. Av skattläggningshandlingar framgår att många kustgårdar främst blivit skattlagda för fiske och seglation. Även ängslyckorna har varit så små, att man måst köpa foder till djuren. Härtill kommer, att vi vet mycket litet om i vilken utsträckning jorden i äldre tider varit odlad. För nutidsförhållanden har vi mycket små möjligheter, att med siffror klart fastslå, i vilken utsträckning olika näringsgrenar präglar bebyggelsen på varje särskild ort. För äldre tider är möjligheterna ännu mindre, ja, oftast obefintliga. Men förhållandena kan belysas även med annat än siffror. Redskap och båtar, arbets- och ägoorganisation, byggnadernas art samt rättsförhållanden, i detta fall fiskerätten, kan ofta säga mer än siffror. I Bohusläns kustbygd talar dessa samstämmigt för att sjöbruket, särskilt i form av fiske men även av sjöfart, sedan äldsta tider varit av större betydelse än lantbruk. I samma riktning går yttranden från skilda tider av såväl undersökningskommissioner som ordsbefolkning. Bebyggelsens sociala aspekter ägnar Pettersson ingen uppmärksamhet. Dess byggnadsbestånd studerar han så gott som endast med hjälp av lantmäterikartornas schematiska hus-tecken och litterära notiser om bodar.

Fiskebebyggelsens ålder är ett problem, som Pettersson haft svårt att få riktigt grepp om, emedan han dels snärjt sig själv i verklighetsfrämmande definitioner, dels inte riktigt behärskat källmaterial och forskningsmetoder.

De tidigaste vittnesbörden om fiskeboplatser på skagerakkusten härrör från stenåldern. De är närmast knutna till tre stycken boplatser, som är belägna, en nära Bojarkilen norr om Strömstad, en vid Gullmarsfjorden och en vid Hamburgsund. Ingen av dessa har nämnts av Pettersson. På alla tre har utgrävts ett stort antal fiskekrokar samt avsevärda mängder av fiskben särskilt efter forskarter och långa. I detta sammanhang bör vi inte glömma bronsåldersrösena, som är alldeles särskilt talrika i kustbygden. Deras användning som syftepunkter för inpejling av fiskeplatser och segelleder är dokumenterad genom en rik och gammal tradition, även om denna inte kunnat följas ända ned i förhistorisk tid och sålunda inte kan bevisa något om att det ursprungliga syftet med deras uppläggande just gällt fisket. I övrigt är byggnadslämningar med direkta vittnesbörd speciellt om fiskebebyggelse och klart daterbara till forntid och medeltid sparsamma. Pettersson uppger, att lösa fynd på Skälleshusboplatzen talar för att denna var bebodd i medeltid och antyder, att många av stenbyggnaderna utmed kusten genom sin kretsform och primitiva byggnadsteknik "formellt sett nära anknyta både till förhistoriska byggnadstyper i Norden och till vissa primitiva stenbyggnadskonstruktioner bl. a. i Medelhavsområdet och vid den europeiska Atlantkusten" (s. 64).

Traditions materialet representerat av fångstredskap, båtar, fiske- och fiskberedningsmetoder, arbetsorganisation, rättsbruk och lagstaddagen rörande fisket talar samstämmigt för att detta sedan äldsta tider oavbrutet intagit en framskjuten plats i Bohuskustens näringsliv. Detta material har av Pettersson emellertid mycket litet utnyttjats. Ett försök att belysa bebyggelsens ålder och utbredning med hjälp av redskapsstudier måste närmast betecknas som misslyckat. Han har valt ett havsfiskeredskap för att belysa ålder och utbredning för en bebyggelsetyp, som han definierar som jordbruksbosättning. Därtill kommer, att han genom valet av vahornet inte tagit upp något representativt redskap utan stannat för en föga betydande sak, som mera har karaktär av hjälpmedel till undvikande av slitage på det verkliga fångstredskapet. I detta sammanhang må erinras om Ivar Modéers nya bidrag till fiskets ordgeografi (Norska ord-

studier. Uppsala Univ:s årsskr. 1953:2) där bland många andra fiskeord även vahorn och vabein ägnas ingående undersökning, som också ur etnologiska synpunkter är mycket givande och ånyo betygar vilket stort värde goda terminologiska utredningar har för etnologisk forskning.

Skriftligt källmaterial och kartor, som Pettersson utnyttjat är utan undantag tillkomna under nyare tiden och har ingenting att förmedla från äldre tider. Med det källmaterial som står till förfogande har det hittills icke varit möjligt att oavbrutet följa något särskilt namngivet fiskeläge längre tillbaka än 1500-talet. Men såväl arkologiskt som etnologiskt material talar för att fiskebebyggelse funnits långt tidigare. På skilda kustavsnitt har den haft olika karaktär. I Nordnorge och Öst-sverige har den till stor del in i nutiden varit säsongbetond. I Bohuslän blev den tidigt säte för helårsbosättning. Men när detta först började, är ännu en öppen fråga.

Olof Hasslöv

GUNNAR CARLQUIST: *Lunds stifts herdaminne*, Ser. 2. Biografier 3. Skytts och Vemmenhøgs kontrakt. Gleerups förlag. Lund 1951. 616 s., ill. Häft. kr 45:—.

Den för Sverige och Finland särartade litteratur som herdaminnena utgör har framför allt sitt värde för personhistorisk och kyrkohistorisk forskning, men då de ofta även innehåller ett rikt lokalhistoriskt och kulturhistoriskt stoff kan en anmälan också vara på sin plats i en kulturhistorisk tidskrift.

Det sista bidraget utgör Lunds stifts nya herdaminne, som utgives av överbibliotekarien fil. dr Gunnar Carlquist, Lund. Genom verkets utomordentligt höga standard fyller det den viktiga uppgiften att vara en likare för kommande herdaminnen. Härigenom har arbetet även en viktig principiell betydelse. Det bildar utan tvekan inledningen till en ny epok i fråga om denna litteraturart. Förberedelserna för herdaminnets utgivande har pågått sedan 1937 då den jättelika excerperingen av bl. a. allt kyrkoboksmaterial i stiftet igångsattes. Förutom ett band i en separat urkundsserie har hittills utkommit herdaminnen för Oxie, Skytts och Vemmenhøgs kontrakt, samt sedan

denna rec. låg färdigskrivna även för Torna kontrakt. Redan av de utkomna delarna får man ett starkt intryck av verkets överväldigande omfång. Uppgiften att färdigställa de femton banden är så stor, att den nästan förutsätter en övermänsklig arbetsförmåga hos utgivaren. Man grips av en djup beundran för den man som nästan utan medhjälpare vågat åtaga sig denna jättelika uppgift och får hoppas, att hans krafter också skall räcka till för verkets fullbordan.

Varje kontrakt och pastorat presenteras före de lokala series pastorum med uppgifter om den ekklesiastika indelningens förändringar etc., vilket speciellt är av värde för lokalforskningen. Prästerna följer i kronologisk ordning med såväl normaliserad som latinsk, respektive egenhändig stavning av äldre prästnamn. Tryckt och otryckt källmaterial redovisas minutiöst ävensom de olika prästernas egna alster, till och med om det blott rör sig om obetydliga likpredikningar. Genom den grundliga excerperingen har risken av att tillfälligt funna notiser fått sprida falskt ljus över en person eliminerats. Mängder av nytt stoff har även framkommit och genom att väga och kritiskt bedöma ofta motsägande uppgifter har många tidigare prästporträtt blivit kraftigt retuscherade eller nyanserade.

De biografiska uppgifterna inskränker sig ej till de biograferade prästerna utan omfattar även deras familjer. Härigenom passerar en oändlig mängd personer av olika yrken och stånd revy i herdaminnet till stort gagn framför allt för den genealogiska forskningen i Skåne och Blekinge. Materialet är så omfattande, att man skulle kunna bygga demografiska och sociologiska undersökningar direkt på detsamma. I fråga om de kulturhistoriska notiserna är dessa givetvis att betrakta som en ren biprodukt, men dock så rikliga, att ett sakregister framdeles vore motiverat. Icke minst folklivsforskaren har stor behållning av att bläddra igenom banden. Här möter notiser om seder och bruk rörande livets och årets fester, klädedräkt etc. Genom utgivandet av herdaminnet har även igångsatts en värdefull och mödosam inventering av såväl målade porträtt som fotografier. Ur folklivsforskningens synpunkt förtjänar särskilt biografien över Nils Lovén — författaren till *Folklivet i Skytts härad* — beaktande. En sentida Nicolovius

skulle man kunna kalla kyrkoherden Viktor Åkerman i Gärdslöv. Hans "Minnen och anteckningar" har rec. inom parentes sagt lyc-kats i avskrift få förvärvade till Folklivs-arkivet, och man håller gärna med om Carl-quists omdöme om desamma: "Det torde icke vara något tvivel om att när en gång denna skildring föreligger i tryck, den kommer att räknas som ett ytterst värdefullt kulturhistoriskt dokument från en period, då vi tyvärr i övrigt äro mycket illa försedda med minnes-uppteckningar värda att ställas vid sidan om de slättbygdsteckningar, som 100 år tidigare gjorts av Nicolovius, N. O. Lönqvist och Mat-tias Solberg."

Som en enda kritisk anmärkning mot her-daminnnet skulle möjligen kunna anföras att förf. inte synes ha samma intresse för de senaste 150 årens präster som de tidigare. Ex-cerperingen har efter år 1800 t. ex. ej omfattat domkapitelsprotokollen, vilket rec. menar vara en förlust. Många värdefulla notiser hade sä-kerligen kunnat komma fram speciellt från seklets förra hälft. Som exempel kan nämnas att av CEP 1812 9/1, 8/2 framgår att Anders Fristedt i Dalköpinge (s. 318 f.) begärdes som fjärde provpredikant efter sin fader. Då detta ej medgavs anfördes besvär hos K. Maj:t (CEP 1812. 3/7), säkerligen ett vittnesbörd om att prästmannen, varom f. ö. så föga är bekant, var uppskattad i födelsebygden. Förf. har kanske även varit onödigt återhållsam be-träffande begagnandet av traditionsuppgifter. Man kan i många fall fråga sig om präst-mötesbiografierna verkligen är en bättre källa än den ännu levande traditionen. Men det har givetvis varit en mera framkomlig väg för förf. att citera dessa än att på ort och ställe sätta i gång mödosamma efterforskningar.

I bandets slut har förf. infört en rättelselista gällande tidigare delar. Den kan motivera att även här några dylika påpekanden göres. Lisbet Haagensdotter, s. 601, var gift andra gången med Skurupsprästen (S.) nr 11 ej S. 10, och första gången (s. 602) med S. 10, ej S. 9. Jörgen Jörgensens i Skurup gravsten (s. 600) finns uppsatt i kyrkan, vilket förf. ej obser-verat, då han hänvisar till arkivaliska upp-gifter om inskriptionen. Av denna får man även veta prästhustruns namn: Birgitta And-ersdotter. En annan prästman med namnet Jörgensen har rec. särskilt intresserat sig för,

nämligen Morten Jörgensen i Äspö och Östra Klagstorp, vilken dock utförde huvuddelen av sin prästgöring i Oderljunga. Av folksägen har han utmålats som svenskvänlig, men en konfrontation med det historiska källmateria-let ger en annan bild. För berättelsen om hur prästen tvingades utdela nattvarden till snapp-hanarna vid den s. k. altarestenen ute i skogen hänvisas till Fryxell och Afzelius. Den är emellertid redan tryckt i J. L. Gillbergs be-skrivning över Kristianstads län 1767, således blott 90 år efter det händelsen ägt rum. Inte desto mindre visar den tydliga drag av en vandringssägen. En liknande finns upptecknad i Grimeton (C.-M. Bergstrand, Hallands säg-ner, Göteborg 1949, s. 170) och "altarstenar" är även kända på andra håll (jfr Svenska turistföreningens årsskrift 1905, fig. 46, samt Skånes annonsblad 1951 6/10; om gudstjänst i skogen se Växjö stifts herdaminne 3, s. 89, samt för liknande sägner A. F. Schmidt, Dan-marks Kæmpesten, Khvn 1932, s. 89 f.).

Förf. anför belägg för att det inte var så helt med J:s svenskvänlighet. Samstämmig härmed är en notis i Hakvin Spegels dagbok (utgiven av S. Hildebrand, Sthlm 1923, s. 37), vari omtalas att den 26 oktober 1676 avance-rade armén till "Oderliunga, i hwilken sokn både presten och åhörare wore billigt mis-tenkte för otrohet och feloni..." Carlquist an-för efter Benzelius att J. en tid var fängslad "men sedan befunnen oskyldig". Den senare uppgiften visar sig vara helt felaktig. Förf. citerar en notis från 1680 vari J:s son omtalar, att han och fadern blev "efter K. m:ts eget brev till v. landsh. Gyldencrantz lösgiven". Detta brevts innehåll kan man få kännedom om i Riksregistraturet och det skänker så stor klarhet i fråga om prästens öden att det för-tjänar citeras. Det utfärdades av konungen den 6/9 1677 i Norrvidinge: "Ehuruväl vi be-finna... utav den dom som gången är utöver kyrkoherden i Oderljunga Mårten Jöransson och hans son Lars Mårtensson, det deras brott har varit så stort att de äro blivna dömda skyl-diga till att mista livet, hava Vi likväl av nåd för denna gången dem förbemälda straff velat pardonera, emedan de genom sin böneskrift ett ärligt och troget förhållande härefter på det dyraste utlova, varför är härmed till Eder Vår nådiga befallning det I mot en giltig revers och caution släpper dem åter på fria fötter

samt så länge rådrum giva vid sitt hus och hem att förbliva det de sitt bohag därifrån avhämta kunna; havandes vi resolverat att icke låta för fadern längre sitta vid sin förra lägenhet uti skogsbygden, utan på slätten här nere att bliva accomoderad, varom vi generallöjtnant Sperling tillskrivit hava, att vara betänkt vid de vacantier som därförtiden finns... Carolus." Så långt ifrån att ha blivit "befunnen oskyldig" har alltså såväl J. som hans son varit dödsdömda ehuru de av konungen benådades.

J:s levnadsöde har även intresse för frågan om den för herdaminnet så viktiga Tyge Asmundsens ordinationslängd, som J. haft i sin hand. Eftersom Carl XI:s order om frigivning gavs redan den 6 september är det väl osannolikt att J. och hans son ej frigivits förrän omkring den 30/9, som förf. anser. Kuriöst nog var det samma dag, den 6 september, som J. inskrev sitt namn i ordinationslängden. Om J. själv gjort anteckningen är det dock säkert att längden denna dag befann sig i Halmstad, som förf. förmodar. — Beträffande J:s predikobitråde Claus Bruun Jacobson (så egenh.) kan det vara av intresse att nämna att han jämte Jörgen Fischer undertecknat allmogens i Örkeljunga trohetsförsäkran den 16/4 1677. Bruun har alltså varit ämbetsbiträde i Örkeljunga, innan han den 4/10 samma år kallades till Oderljunga, vilket ej tidigare varit känt.

Slutligen må påpekas, att för traditionen om Bastian Madsen Odder i Häslöv borde även hänvisats till Eva Wigströms intressanta uppteckningar, tryckta i Svenska landsmål 8, nu i ett sammanhang åter utgivna av Aina Stenklo i Svenska sagor och sägner 11, Falun 1952, s. 94 ff.

Nils-Arvid Bringéus

EDUARD STRÜBIN: *Baselbieter Volksleben. Sitte und Brauche im Kulturwandel der Gegenwart.* Utg. av Schweizerische Gesellschaft für Volkskunde. Basel 1952. 296 s., 19 pl.

Med stark intensitet och djup personlig inlevelse och kunnighet har här genomförts en omfattande undersökning över temat "när den nya tiden kom till bygden". Arbetet är geografiskt begränsat till ett litet område i övre Baselland, ett par mil öster om Basel, med

ett dussintal byar växlande i storlek från 3 000 till 100 invånare. Med rätta framhåller förf. själv, att iakttagelserna torde vara av vidare intresse genom att samma utveckling försiggått inom andra delar av Schweiz. Ja, utsagt föresvävar det väl förf., att förändringarna i de schweiziska bergsbyarna återspegla hela den internationella kulturutvecklingen under det sista halvsekle. Detta är både riktigt och inte riktigt. De stora orsakssammanhangen sträcka sig Europa över, men tidtabellen och den lokala utformningen ha bestämts och formats av den historiska bakgrunden och de ekonomiska förutsättningarna. Det är naturligtvis också i full insikt härom som förf. valt en begränsad bygd till föremål för sin undersökning. Han ger för denna även komprimerade historiska återblickar.

Förf. uppdelar sin framställning i olika kapitel, skildrande förändringarna inom den statliga och kommunala förvaltningen, inom näringslivet och de yttre materiella betingelserna samt inom det sociala och andliga livet. Det är samma objekt, som på olika håll behandlats i framställningar av industrialismens, penninghushållningens, de moderna kommunikationernas och folkbildningens genombrott; från Sverige kan t. ex. erinras om Lars Levanders "Vämfhusfjärdingen" (1944). Men vad som sätter Strübins bok i en särställning och delvis ger den pionjärkaraktär är den konsekventa viljan att genomgående försöka göra de andliga förändringarna till ledmotiv: ombildningen av själva folkmentaliteten, tänkesättet, känslö- och troslivet. Men att exakt inregistrera dessa mentala förändringar och att få dem konkret dokumenterade är förenat med stora svårigheter. Som en yttre mätare och verifikation har Strübin därför delvis begagnat sig av de folkliga sedvänjorna och följt dessas förändringar och försvinnande. Och vad som här inträffat ser förf. såsom en revolution och katastrof: den traditionsbundna kulturen är förintad, folkliga sedvänjor ha ingen jordmån i nutiden, den moderna människan är helt förändrad i förhållande till föregående generation, hon har blivit ett nummer i massan, ledd av reklam och propaganda, beroende av föreningsinitiativ och ett offer för nöjesindustrin. Slutomdömet blir en variation av den gamla texten, att vad gör det om man vinner hela världen, om man förlorar sig

själv. Denna katastrofuppfattning beror naturligtvis i mycket på en subjektiv inställning, men den har också sin orsak i speciella förhållanden i Schweiz och inte minst inom det behandlade området. Brytningen mellan gammalt och nytt har där kommit hastigare och våldsammare än här hemma. Bondeklassens ekonomiska situation synes ha blivit kritisk med ett starkt missnöje till följd. Den under 1700-talet uppkomna hemindustrin har inte haft så starka förberedande verkningar som laga skiftet och byarnas upplösning haft hos oss. I Schweiz lågo byarna orubbade, när den nya tiden på allvar satte in. Och i Baselområdet blevo dessa byar ofta direkt industrialiserade och bondesönerna ha i stor utsträckning tvingats att fara som "pendelarbetare" mellan Basel och hembyn. Isolering men även politiska och religiösa motsättningar ha därtill länge bidragit till att ge den schweiziska folk-kulturen en starkt konservativ prägel. Vid sidan om den reformerta kyrkans officiellt individualistiska inställning har här också funnits en folkfromhet, som starkt höll fast vid yttre former och gemensamma bruk. Av detta ger förf. en värdefull analys. Men omgestaltningen av denna en gång så fasta traditions-kultur har samtidigt så grundligt skakat honom, att man också frågar sig, när han kommer med värderingar och prognoser, om inte

perspektivet ännu är alltför kort. Nya sociala förutsättningar måste pressa fram nya former. Och skillnaden i värde mellan den folksed, vari äldre gemenskap och samhörighetskänsla manifesterade sig, och vad som förf. nu avfärdar som mindervärdiga och kortlivade massföreteelser är oklar. Säkert är i varje fall, att en svensk som besöker Schweiz kan få en annan uppfattning av t. ex. festsedernas nutida intensitet och framtida existensmöjligheter. Redan en rikssportfest i Bern ger intryck av en omedelbarhet och lekfullhet i lynnet och av en lokal samhörighet, som borde utgöra god jordmån för folklig sed.

Ett arbete som det anmälda visar betydelsen av att våra traditionssamlade arkiv bedriva ett systematiskt insamlingsarbete och utarbeta frågelistor också beträffande de förändringar av den gamla traditionskulturen, som ligga mycket nära i tiden. Strübins synnerligen värdefulla bok kan här ge nya synpunkter, speciellt när det gäller att fånga det svårbestämbara, som utgör tidsandan i en epok. Men svårigheterna äro här så stora, att det är nödvändigt, att upplevelse och analys ibland också förenas. Samtidigt med uppteckningsarbetet skulle vi även för vårt land behöva dokumentariska, inträngande undersökningar som denna.

Sigfrid Svensson

KORTA BOKNOTISER

P. V. GLOB: *Ard og plov i Nordens oldtid* (Jysk arkaeologisk selskabs skrifter I). With english summary (pp. 109—133). Aarhus 1951. 137 s., 137 fig. Pris da. kr 40:—.

Professorn i arkeologi vid universitetet i Aarhus P. V. Glob bildade för ett par år sedan ett Jysk arkaeologisk selskab, som vunnit mycken anslutning. Sällskapet utger en synnerligen tilltalande tidskrift med titeln *Kuml*, men har dessutom startat en skriftserie, vars första band består av ovan angivna arbete. Professor Glob som i många år samlat material rörande årdrets och plogets utveckling under förhistorisk tid, har här till forskningens tjänst framlagt detta i bild och ord. De flesta hithörande föremålen ha framkommit vid grävningar i jylländska mossar och ha därmed

skänkt Danmark den största samlingen i världen av forntida årder.

En omsorgsfull och systematisk genomgång av de tillvaratagna redskapen, hittills ofta endast ofullständigt behandlade i en rätt svåröverskådlig litteratur, har framstått som en huvuduppgift för förf. Härvid har indragits beslätat material, utom från de nordiska länderna även från polska, tyska och holländska fynd. Men professor Glob har också medtagit de gamla bilderna på hållristningarna och för detta ändamål själv företagit undersökningar både i Bohuslän och på de berömda bildhällarna i Val Fontanalba i Alpes Maritimes. Därvid har åstadkommit ett bildmaterial av stort värde.

På förf:s bidrag till plogsystematiken skall jag inte ingå i detta sammanhang. Man finner där, som rimligt är, många goda iakttagelser och kloka

påpekanden. En hög grad av djärvhet kan inte fränkännas Glob's forskningar, något som bland annat kommer till synes i hans apologi för de omstridda årderbillarna av sten. Alldeles särskilt präglar den emellertid kapitlet Ard og Ritus, där han med fantasi och kraft skildrar sambandet mellan årdret-plogen och fruktbarhetsmagien, sådant han ser på det. Han säger i sitt förord blygsamt, att det "kun er behandlet meget summarisk", och det är sannolikt att framställningen hade vunnit på att en del av de uppteckningar som ligga till grund för framställningen först blivit kritiskt analyserade. Detta är emellertid något som ganska allmänt gäller arkeologernas försök att tolka den religiösa bakgrunden till sina fynd och alldeles särskilt Oscar Almgrens stora bok om Hällristningar och kultbruk, som synes ha blivit nära nog sakrosankt bland hans lärjungar och efterföljare.

Men Glob har alldeles rätt när han säger, att "det folkloristiske og historiske stof om plogen i Europa og Asien er så omfattende og af så stor betydning for forskningen at det kunde behandles i en sammenfattende publikation", detta inte minst med hänsyn till de mycket betydelsefulla gemensamma drag som framtråda inom vitt skilda delar av plogkulturens gamla område.

G. B.

GEORGE A. MEGAS: *The Greek house. Its evolution and its relation to the houses of the other Balkan peoples.* Aten 1951. 134 s., 18 pl.

Under kriget förstördes i Grekland mer än 400 000 byggnader, vilket var $\frac{1}{4}$ av landets totalbestånd. Förstörelsen gick framför allt ut över landsbygden. För att vid återuppbyggnadsarbetet kunna ta hänsyn till olika lokala traditioner igångsattes omedelbart efter befrielsen ett vidlyftigt uppmättningsarbete, vars resultat jämte förf:s egna fältforskningar utgör grundvalen för föreliggande, rikt illustrerade bok. Förf. är sedan 1936 chef för den atenska akademiens arkiv för folktraditioner och sedan 1947 också professor i folklivsforskning vid universitetet i Aten. Med ett rikt material av husplaner vill Megas visa hur olika, senare hus typer på Balkan och även rikt indelade stadsbyggnader gå tillbaka på de enkla, i Grekland urgamla husen med gavel- eller långsvale. Den differentiering som skett genom att svalgångarna för- och tillbyggs på olika sätt skulle alltså vara av intern art i anslutning till olika trakters klimat, näringsförhållanden, familjeliv och ekonomiska standard. Megas jämför de grekiska husens plantyper med

vad olika förf. publicerat om byggnadsskicket i Bulgarien, Jugoslavien och Albanien och finner även med stöd av språkliga överensstämmelser, att byggnadsbeståndet i dessa länder i hög grad påverkats av grekiska traditioner, även om detta av nationella prestigeskäl har förnekats. Beträffande slutsatserna om sydslaviskt byggnadsskick synes förf. dock stödja sig på en högst begränsad kända om förhållandena på gammal-slaviskt område. För Albanien del refereras främst Nopcsas och Haberlandts forskningar, varvid med rätta polemiserar mot det antagna medeltida inflytandet västerifrån på Albanien fästningsartade gårdar. Enligt förf:s mening ha grekiska byggnadstraditioner dels övertagits av de inflyttade balkanfolken, dels senare spritts genom kolonister och yrkesbyggmästare.

Professor Megas bok är ett vackert vittnesbörd om den ivriga verksamhet, som nu bedrivs beträffande sentida grekisk folkkultur. Det vore att önska, att den nationella ambitionen också kunde stimulera övriga balkanfolk till en vidgad folklivsforskning och till publicering även på västeuropeiskt språk.

S. S.

Sörmländska häradsdomböcker från 1500-talet. Utgivna av Magnus Collmar. Sörmländska handlingar nr 16. 198 s., ill. Pris kr 10:—.

Ganska många av våra domböcker från medeltid och 1500-tal äro numera tryckta. Förteckningar över sådana ha utgivits av Nils Edling — utgivaren av de uppländska domböckerna — och J. E. Almquist. Ingen av dem har dock lyckats få med alla de protokoll från Sörmland, som finnas i Collmars edition. Svårigheten att nå fullständighet belyses emellertid av att utgivaren själv ifrågasätter om han nått sådan. En liknande klädsam blygsamhet präglar även hans — naturligt nog mest ur rättshistorisk synpunkt — givande inledning, i vilken alla tillfrågade experter få sina insatser beredvilligt erkända. Texten ansluter sig efter moderna principer helt till sina förlagor. Den illustreras med avritningar av de rätt konstlösa äldsta härads sigill. Goda person- och ortregister, ordförklaringar samt listor över mynt, mått och vikt fylla sin plats. Det förstnämnda kan nästan ersätta det sakregister, som en etnolog skulle vilja haft.

S. Lj.

SVENSK KULTURHISTORIA

i böcker utgivna av Nordiska museet

<i>Herrgårdar och boställen</i> av
MANNE HOFREN	32: 50	<i>Modedräkter 1600—1900</i> av GUN-
NEL HAZELIUS-BERG	7:—
<i>Svenska herrgårdshem under 1700-
talet</i> av GÖSTA SELLING	35:—	<i>Orgelverken i Västerås stift</i> av
JOSEF SJÖGREN	35:—
<i>Mälsåker — ett Tessinslott vid
Mälaren</i> av ERIK ANDRÉN	9: 50	<i>Väuskedsmakeri och hornslöjd</i> av
FOLKE SVEDENFORS	7:—
<i>En bok om Tyresö</i> av A. LIND-
BLOM, S. WALLIN, S. KARLING,
B. BOËTHIUS m. fl.	20:—	<i>Smycken i svensk ägo</i>	24:—
<i>Julita klosters godspolitik</i> av PER
STENSLAND	5:—	<i>Skolseder från Skara</i> av ALLAN
NILSSON	5:—
<i>Broderier</i> av ANNA-MAJA NYLÉN	5:—	<i>Årets äring</i> av ALBERT ESKERÖD	15:—
<i>Norrländskt sågverksliv</i> av REIN-
HOLD OLSSON	10:—	<i>Svenska skråsigill</i> av K. G. CEDER-
GREN och G. VON SCHOULTZ	10:—
<i>Pataholm</i> av MANNE HOFREN	12:—	<i>Urmakare i Sverige</i> av ELIS SIDEN-
BLADH	30:—
<i>Skottsbergiska gården i Karlshamn</i>
av BENGT BENGTSSON	9: 50	<i>Stjärnsundsuren</i> av STEN LUND-
WALL	12:—
<i>Helgerum i Tjust</i> av MANNE HOF-
REN	14:—	<i>Rokokomöbler</i> av MARSHALL
LAGERQUIST	25:—
<i>Flaskor och glas</i> av ELISA STEEN-
BERG	9:—	<i>Herremansmöbler</i> av BRYNOLF
HELLNER	3:—
<i>Bygd och yttervärld</i> av SIGFRID
SVENSSON	8:—	<i>Allmogemöbler</i> av SIGFRID SVENS-
SON	3:—
<i>Dalmålningarna och deras förlagor</i>
av SVANTE SVÄRDSTRÖM	18:—	<i>Kistor</i> av GÖSTA VON SCHOULTZ	4:—
<i>Järnsmidet i Vasatidens dekorativa
konst</i> av BRYNOLF HELLNER	20:—	<i>Svenska vävnadstekniker och mön-
stertyper</i> av E. VON WALTERS-
TORFF	18:—
<i>Slagan och andra tröskeredskap</i> av
DAG TROTZIG	12:—	<i>Tygtryck i Sverige före 1700</i> av
INGEGERD HENSCHEN	12:—
<i>Sledges and Wheeled Vehicles</i> av
GÖSTA BERG	10:—	<i>Folkdräkter</i> av ANNA-MAJA
NYLÉN	12:—
<i>Ekipage</i> av AXEL CRONQUIST	15:—	<i>Nationella dräkten</i> av EVA BERG-
MAN	20:—
<i>Rågöborna</i> av PER SÖDERBÄCK	12:—	<i>Skånes folkdräkter</i> av SIGFRID
SVENSSON	12:—
<i>Svensk soldat, redigerad</i> av MATS
REHNBERG	7:—	<i>Folkligt dräktskick i Vingåker och
Österåker</i> av A.-M. NYLÉN	16:—
<i>Lapsk kultur vid Stora Luleälv
källsjöar</i> av ERNST MANKER	45:—		

Sten Lundwall
**STJÄRNSUNDS-
UREN**

"Man läser Lundwalls kulturhistoriska bilder med nöje, men minst lika intressant är den samvetsgranna och rikt illustrerade tekniska framställningen.

Expressen

"i stark sammanfattning en livfull bild av svenskt näringsliv under 1700-talets förra hälft."

Östgöta Correspondenten

"en systematisk skildring även då det gäller arbetsorganisationer, lärlingars och hantverkarens arbetsförhållanden..."

Gerda Boëthius i Svenska Dagbladet

Pris häftad 12: —

inb. 16: —

N O R D I S K A M U S E E T

SMYCKEN

I SVENSK ÄGO

av

*Bengt Bengtsson, Gunnel Hazelius-Berg,
Brynolf Hellner, Kersti Holmquist,
Anna-Maja Nylén*

"denna översikt över de svenska smyckenas historia har rent banbrytande betydelse."
Nils Alenius i Upsala Nya Tidning

"en rikedom på fängslande interiörer från ett forskningsfält, som i en intim form för-
enar konst-, kultur- och personhistoria."

*Martin Strömberg i
Stockholms-Tidningen*

Pris kr 24: —

N O R D I S K A M U S E E T

MIRANDA

i SVERIGE och NORGE 1787

"Den är en historisk delikatess, ett kultur-
dokument och ett stycke mänsklig lektyr."

Claes Krantz i G.H.T.

"ett avsmitt ur ett mer än vanligt rörligt
och äventyrligt liv. Sitt särskilda intresse
får den genom de intima inblickarna i sven-
ska förhållanden och miljöer."

Olof Jägerskiöld i

Meddelanden för Riddarhuset

Pris häftad 20: —

inb. 26: —

N O R D I S K A M U S E E T

Josef Sjögren

**ORGELVERKEN I
VÄSTERÅS STIFT**

"Författaren har satt in orgelbyggeriet i
de olika epokenas ekonomiska och allmänt
kulturella sammanhang, och med orgeln som
musikaliskt ledmotiv får man en rad snabba
inblickar i fyra seklers sociala och ekono-
miska historia i vårt land."

J. H. Åberg i Nerikes Allehanda

"ett grundläggande uppslagsverk, oumbär-
ligt för var och en som intresserar sig för
kyrkornas inventarier."

*Assar Janssons i
Västmanlands läns tidning*

Pris häftad 35: —

inb. 40: —

N O R D I S K A M U S E E T